

เศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยปัญหา
เกษตรกรรมและการเปลี่ยนผ่าน
ด้านเกษตรกรรม: บทสำรวจเบื้องต้น
Political Economy of Agrarian Question
and Agrarian Transition : A Brief Survey

สุธี ประศาสน์เศรษฐ์*

บทคัดย่อ

บทความนี้สำรวจโดยย่อเกี่ยวกับ “ปัญหาเกษตรกรรม” และ “การเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรม” โดยเสนอการวิเคราะห์และวิธีคิดของนักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวมาร์กซิสต์ดั้งเดิม พร้อมทั้งแนวคิดและการวิเคราะห์ “ปัญหาเกษตรกรรม” ของกลุ่มนักวิชาการด้านเศรษฐศาสตร์การเมืองเชิงวิพากษ์ในปัจจุบัน ซึ่งสรุปได้เป็นปัญหาเกษตรกรรมเจ็ดแนวคิด ต่อมาก็อธิบายเส้นทางการเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรมแบบทุนนิยมในประเทศต่าง ก่อนที่จะจบลงด้วยข้อสังเกตบางประการ

คำสำคัญ : ปัญหาเกษตรกรรม, การเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรม, การสะสมทุนแรกเริ่ม, การต่อสู้ทางชนชั้น

---

* รศ. ดร. สุธี ประศาสน์เศรษฐ์ อาจารย์พิเศษ หลักสูตรเศรษฐศาสตร์การเมือง คณะรัฐศาสตร์และนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

Abstract

This paper presents a brief survey of "agrarian question" and "agrarian transition" by offering the analyses and approaches of classical Marxist political economists, as well as those of the current critical political economists, whose ideas can be summed up as seven agrarian questions. This is followed by a brief discussion on "agrarian transition," in selected countries, an ending with some concluding observations.

Keywords : Agrarian Question, Agrarian Transition, Primitive Accumulation, Class Struggle

บทนำ

คำว่า "ปัญหาเกษตรกรรม" หรือ "การพัฒนาการเกษตรในสังคมทุนนิยม" เป็นปัญหาขวนานมาเป็นร้อยปี และโดยรวม ๆ ก็รู้จักกันในงานเขียนด้านเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวมาร์กซิสต์ว่าเป็น "ปัญหาเกษตรกรรม" (Agrarian question) ซึ่งมีการให้ความหมายกันหลากหลายไม่ว่าจาก Karl Marx, Friedrich Engel, V. I. Lenin และ Karl Kautsky เราจะเสนอแนวการวิเคราะห์ของบุคคลเหล่านี้ในตอนต่อไป ตอนที่สาม จะกล่าวถึงแนวคิดและการวิเคราะห์ปัญหาเกษตรกรรมของกลุ่มนักวิชาการด้านเศรษฐศาสตร์การเมืองเชิงวิพากษ์ เกี่ยวกับพัฒนาการของระบบเกษตรกรรมในแง่การผลิต การสะสมทุนและการเมืองหรือความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้น พร้อมทั้งเสนอปัญหาเกษตรกรรม เจ็ดแนวคิด ได้แก่ ปัญหาเกษตรกรรมที่เป็นพลังแห่งชนชั้น ที่เป็นไปตามเส้นทางการพัฒนาเดิม ที่เป็นปัญหาของแรงงานชนบท ที่เป็นปัญหากองทัพสำรองแห่งคนว่างงาน ที่อยู่ในบริบท "ระบอบอาหารแบบบริษัท" ที่เชื่อมโยงกับบทบาทหญิง-ชาย และที่เชื่อมโยงกับระบบนิเวศ เนื่องจากมีความเชื่อมโยงและปฏิสัมพันธ์ต่อกันมากระหว่างแนวคิด "ปัญหาเกษตรกรรม" กับ "ปัญหาการเปลี่ยนผ่านด้านการเกษตร" ในตอนที่สี่ เราจึงอธิบายถึงเส้นทางการเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรมแบบทุนนิยม ในประเทศที่พัฒนาก่อน เช่น เส้นทางการแบบอังกฤษ ปรัสเซีย (เยอรมัน) อเมริกัน ฝรั่งเศส ญี่ปุ่น ตลอดจนเกาหลีใต้และไต้หวัน ตอนที่ห้าเป็นการสรุปและอภิปราย

ปัญหาเกษตรกรรมตามแนวคิดวิภาษวิธีช่วงแรก

คาร์ล มาร์กซ์ ได้วิเคราะห์ถึงกำเนิดของระบบทุนนิยม และกระบวนการสำคัญในระบบนี้ เป็นต้นว่า ลักษณะการผลิตและกระบวนการสะสมทุน การก่อตัวของชนชั้น และรัฐ ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นและการขยายตัวของทุนข้ามพรมแดนรัฐ (ไปยึดดินแดนโพ้นทะเล) แนวคิดที่สำคัญของมาร์กซ์ที่ยังสามารถนำมาอธิบายปัญหาในภาคเกษตรกรรมได้อยู่ในปัจจุบันในหลายประเทศก็คือ การอธิบายถึงที่มาของทุน (Capital) โดยแนวคิด “การสะสมทุนแรกเริ่ม” (Primitive Accumulation) ซึ่งประกอบด้วยสองกระบวนการ คือ หนึ่ง กระบวนการที่ผู้ผลิตหรือชาวนาถูกขับไล่ออกจากที่ดิน เป็นผู้ไร้ปัจจัยการผลิต (Dispossession) จึงเหลือแต่พลังแรงงาน (Labor Power) ไร้เร่ขายในตลาดแรงงานเป็นกรรมมาชีพเป็นชนชั้นไร้สมบัติ (เช่น ขบวนการล้อมรั้วในอังกฤษ ซึ่งเริ่มต้นราว ศตวรรษที่ 16) สอง คือ กระบวนการรวมตัวของเงินทุนจำนวนมากอยู่ในการควบคุมของนายทุนหรือกลุ่มทุน เงินทุนแรกเริ่มจำนวนมากนี้ ได้มาจากการใช้ความรุนแรงในการยึดดินแดนโพ้นทะเล เช่นฆ่าชนพื้นเมือง ปล้นสะดมทรัพย์สินของพวกเขา ตลอดจนการยึดครองอาณานิคม จะเห็นว่าสองกระบวนการนี้มีบทบาทสำคัญในการก่อเกิดระบบการผลิตแบบทุนนิยม โดยมีชนชั้นนายทุนผู้เป็นเจ้าของทุนและปัจจัยการผลิต กับชนชั้นผู้ใช้แรงงานผู้ไร้พลังแรงงานเป็นความสัมพันธ์หลักในสังคม เราจะเห็นว่าในบริบทปัจจุบันมีกระบวนการหลายอย่างในการทำให้ชาวนาผู้ผลิตรายย่อยสูญเสียที่ดิน และกลายเป็นส่วนหนึ่งของชนชั้นผู้ใช้แรงงานในที่สุด ส่วนที่มาของกลุ่มทุนที่สะสมทุนเพิ่มขึ้นและแผ่อิทธิพลกว้างขวางในชนบทนั้น ก็ยากที่จะแยกออกจากใช้ความรุนแรงเป็นเครื่องมือหนึ่งที่สำคัญ (Akram-Lodhi and Kay, 2010a)

ในการวิเคราะห์ปัญหาเกษตรกรรมของมาร์กซ์ก็ได้อธิบายถึงกระบวนการที่ความสัมพันธ์การผลิตแบบทุนนิยม (นายทุนเกษตร และแรงงานรับจ้าง) ขยายตัวเข้ามาในภาคเกษตร และในที่สุดก็จะปรับเปลี่ยนให้เกิดการผลิตแบบทุนนิยมในภาคเกษตร อย่างไรก็ตามในกรณีที่ผู้ผลิตรายย่อย (Petty Commodity Producers) ซึ่งเป็นชาวนา ผู้ทำหน้าที่ทั้งสองด้านในการเป็นทั้งนายทุนน้อยและแรงงานในตัวเอง การพัฒนาตามแบบวิถีการผลิตทุนนิยมที่สมบูรณ์พร้อมทั้ง

การเกิดขึ้นขั้นผู้ใช้แรงงาน จะเป็นไปได้ยาก การผลิตรายย่อยโดยครอบครัวชาวนา โดยลักษณะที่แท้จริงของมันไม่เปิดโอกาสให้มีการพัฒนาพลังการผลิตของแรงงาน ทั้งสังคม จึงเป็นการขัดขวางการพัฒนาทุนนิยมในชนบท กระนั้นก็ตาม การปรับตัวเข้าสู่ความสัมพันธ์การผลิตแบบทุนนิยม นั้น เป็นไปตามลักษณะเฉพาะของประเทศต่าง ๆ ซึ่งมีขั้นตอนการพัฒนาต่างกัน และอยู่ในยุคทางประวัติศาสตร์ที่ต่างกัน มาร์กซอธิบายว่ามีหลายหนทางที่ต่างกันที่ความสัมพันธ์การผลิตของสังคมแบบทุนนิยมสถาปนาขึ้นได้หรือเป็นไปอย่างมั่นคงในภาคเกษตร และในบางกรณี ก็มีการพัฒนาไปแบบลูกผสม (Hybrid Form) ซึ่งมีทั้งส่วนที่เป็นทุนนิยมเต็มรูป และส่วนที่มีผู้ผลิตรายย่อยโดยครอบครัวชาวนาดำรงอยู่ด้วย แม้ชาวนาจะอยู่รอดได้ ในท่ามกลางความสัมพันธ์แบบทุนนิยม แต่ก็ตกอยู่ในความยากจน เพราะต้องใช้กลไกต่าง ๆ ในการต่อสู้กับปัญหามากหลายในระบบทุนนิยม (Akram-Lodhi and Kay, 2010a, pp. 182-183)

Friedrich Engels ในงานเขียนเรื่องปัญหาชาวนาในฝรั่งเศสและเยอรมนี ปี 1894 ได้อธิบายว่า การพัฒนาของรูปแบบการผลิตแบบทุนนิยม ได้ตัดขาดช่องทางการดำรงชีวิตของผู้ผลิตรายย่อยในภาคเกษตร การผลิตขนาดเล็กต้องประสบกับความหายนะอย่างไม่อาจกู้คืนมาได้ ดังนั้นการผลิตในยุโรป ไม่ว่าโดยเจ้าที่ดินใหญ่หรือโดยชาวนา ก็ไม่สามารถแข่งขันกับรัษฎีชีราคาถูกลงที่มาจากต่างประเทศ เช่น สหรัฐอเมริกา ออสเตรเลีย และแอฟริกาใต้ ซึ่งต่างก็บุกเบิกพรมแดนใหม่ทำการเกษตรกันอย่างมหาศาล กระบวนการนี้ ทำให้ชนชั้นชาวนาในยุโรปค่อย ๆ สลายตัวลง เมื่อพวกเขาไม่อาจแข่งขันได้ชนชั้นนี้ก็กลายเป็นแรงงานไร้ที่ดินมีเพียงอังกฤษ และเยอรมนี ด้านตะวันออกของแม่น้ำเอลเบเท่านั้น ที่ไม่ได้เป็นเช่นนั้น เพราะในสองประเทศนี้มีเจ้าที่ดินผู้มีทรัพย์สินอันไพศาลและทำการเกษตรกรรมขนาดใหญ่ ซึ่งหมายถึงว่า ที่นั้ระบบทุนนิยมในภาคเกษตรได้พัฒนาสูงขึ้นแล้ว

ต่อปัญหาเกษตรกรรม ซึ่งแสดงออกในรูปวิกฤติการณ์ในภาคเกษตรของชาวนาน้อยนี้ Engels ได้เสนอว่า พรรคการเมืองของชนชั้นผู้ใช้แรงงานในเมือง ต้องสามารถระดม "พลังอำนาจการเมืองในชนบท" ให้สำเร็จผล โดยต้องเสนอนโยบายที่สะท้อนถึงความต้องการของชาวนาและสร้างพันธมิตรกับชาวนา และนี่ก็คือเส้นทางสู่อำนาจการเมืองทั้งในเมืองและชนบท ทั้งนี้เพราะชาวนาเป็นส่วน

สำคัญของประชากร การผลิตและอำนาจการเมือง (Akram-Lodhi and Kay, 2010a, pp. 184-185)

ในแง่แนวคิดของ Karl Kautsky และ V.I. Lenin ทั้งสองมีการวิเคราะห์ตามแนวทางมาร์กซ์ ซึ่งต่างก็ศึกษาการแปลงสภาพที่เกิดขึ้นในชนบท ที่เอื้อต่อการพัฒนาระบบทุนนิยมขึ้นโดยทั่วไปพร้อม ๆ กับความสัมพันธ์ทุน-แรงงานที่จำเป็นสำหรับการผลิตมูลค่าส่วนเกิน เลนิน อธิบายว่า จากทศวรรษ 1880 เป็นต้นมา การพัฒนาอุตสาหกรรมแบบทุนนิยม ซึ่งป้อนรากฐานของระบบเศรษฐกิจชวนา แม้เป็นไปอย่างไม่สมบูรณ์และเหลื่อมล้ำในพื้นที่ต่าง ๆ ก็ได้ปฏิบัติความสัมพันธ์ของทรัพย์สิน และย้ำให้เห็นความสำคัญของกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินเอกชน การพัฒนาอุตสาหกรรมดังกล่าว ได้ทำลายความสัมพันธ์ต่อกันระหว่าง การเกษตรในชนบทกับอุตสาหกรรมขนาดเล็กในชนบท และทำให้การเกษตรเป็นการผลิตเพื่อตลาดมากขึ้นเรื่อย ๆ ดังเช่นการที่สินค้าอุตสาหกรรมแบบทุนนิยมเข้ามาแทนที่สินค้าจากอุตสาหกรรมขนาดเล็กในชนบท นอกจากนี้การอุตสาหกรรมแบบทุนนิยม ก็นำเอาเทคโนโลยีเพื่อเพิ่มผลผลิตเข้ามาในภาคเกษตรและระบบเศรษฐกิจชนบท ซึ่งในที่สุดจะทำให้เกิดทุนนิยมเกษตรกรรมขึ้นมา ซึ่งทั้งเลนินและคอสกัก็ถือว่า เป็นกระบวนการซึ่งนำไปสู่การสถาปนาทุนนิยมเกษตรกรรม อันถือเป็นหัวใจของปัญหาเกษตรกรรมแบบคลาสสิก

ขณะที่การผลิตสินค้าเพื่อขาย (Commodity Production) ในตลาดสินค้าเกษตรขยายตัวมากขึ้น กฎเกณฑ์ด้านการแข่งขันแบบทุนนิยมก็ได้เข้ามาบังคับการสังคมชนบท โดยเฉพาะเมื่อการผลิตเพื่อขายเพิ่มขึ้นความจำเป็นที่จะต้องขายให้ได้เพื่อความอยู่รอดก็เข้มข้นขึ้น แรงงบีบคั้นที่ผู้ผลิตต้องขายให้ได้ทำให้เกิดการผลิตเฉพาะอย่าง (เพาะปลูกพืชเชิงเดี่ยว) ในการผลิตสินค้าเกษตรมากขึ้น เพื่อควบคุมต้นทุน ซึ่งยิ่งเพิ่มการพึ่งพาตลาดมากขึ้น สำหรับผู้ผลิตที่สามารถดำรงการแข่งขันได้ในตลาด พบว่าตลาดอาจช่วยเป็นฐานให้แก่การสะสมทุนในภาคเกษตรได้ ถ้าสามารถทำตามหลักการของระบบทุนนิยม คือ ขยายการผลิต นานวัตกรรมมาใช้ และลดต้นทุนต่อหน่วยให้ได้โดยการเพิ่มขนาดของการผลิต (Scale Economies) กรณีนี้ น่าจะเป็นกรณีของนายทุนเกษตรกรรม หรือชาวนารวย

ส่วนชาวนาผู้ผลิตรายย่อย ที่ไม่อาจแข่งขันได้ในการขายผลิตผลในตลาด แต่จำเป็นต้องอาศัยตลาดต่อไป เพื่อรักษาระดับหรือเพิ่มการบริโภค ก็มีความจำเป็นต้องก่อนนี้เพิ่มขึ้น ครอบคลุมที่ตกอยู่ในภาวะนี้ ต้องทำงานเป็นแรงงานรับจ้าง ทั้งให้แก่ผู้ผลิตในภาคเกษตรที่มีพลวัตสูงซึ่งแข่งขันได้ในตลาด และทำงานในโรงงานของนายทุนอุตสาหกรรม ดังนั้นขณะที่การผลิตภาคเกษตรขยายตัว ชนชั้นชาวนา ก็ต้องขึ้นต่อตลาดผลิตผลและตลาดแรงงาน แม้ว่าชาวนาผู้ผลิตรายย่อยบางส่วนสามารถทำการผลิต เพื่อใช้รายได้ส่วนหนึ่งในการสะสมทุนภาคเกษตรต่อไป ขณะที่ความสัมพันธ์ทุนนิยมขยายตัวในชนบท ก็ย่อมมีครอบคลุมเกษตรกรรมเกิดขึ้นสองกลุ่ม กลุ่มหนึ่งทำการผลิตเพื่อขายในตลาดเพื่อที่จะสามารถสะสมทรัพย์สินได้เพิ่มขึ้น เพื่อใช้ในการขยายการสะสมทุนต่อไป และต่อมามีพวกนี้ก็กลายเป็นนายทุนเกษตรกรรม แต่ชาวนาก็กลุ่มหนึ่งพยายามเต็มที่ ๆ จะรักษาการดำรงชีพแบบพออยู่พอกินไว้ แม้อยู่ในสภาวะการณ์ที่ยุ้งยากมากขึ้น กลุ่มหลังนี้ก็ต้องขายทรัพย์สินที่มีอยู่ออกไป หรือปล่อยให้ที่ดินหลุดลอยให้แก่ผู้ผลิตกลุ่มแรกที่มีพลวัตสูงกว่าในการสัมพันธ์กับตลาด การผลิตแบบผู้ผลิตรายย่อยก็แตกสลายลงไปเรื่อย ๆ ชนชั้นชาวนาก็ถูกแปลงสภาพทั้งทางด้านวัตถุและทางสังคมเป็นแรงงานรับจ้างของชาวนาส่วนที่สามารถขยายการสะสมทุน และกลายเป็นส่วนหนึ่งของกำลังแรงงานในระบบเศรษฐกิจโดยรวม (Akram-Lodhi and Kay, 2010a, pp. 186-187) คอส์ก็ได้อธิบายว่า ในช่วงต่อมาได้เกิดทุนอุตสาหกรรมการเกษตรขึ้น แต่กลุ่มนี้ก็ดำเนินกิจการต่าง ๆ เช่น การแปรรูปอาหาร ผลิตปัจจัยที่ใช้ในการเกษตร และควบคุมระบบการเงินในชนบท โดยใช้วิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และเงินทุน ส่งผลให้ทุนอุตสาหกรรมการเกษตรครอบงำการผลิตขนาดย่อมของชาวนาต่อไป

ในการวิเคราะห์ปัญหาเกษตรกรรม เลนินได้อธิบายถึงกระบวนการแตกตัวทางชนชั้นชาวนาดังนี้ ขณะที่ความสัมพันธ์ทุนนิยมในชนบทได้ขยายตัวมากขึ้น ในยุโรป ชนชั้นต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชนบทก็มีที่มาจากภายในชนชั้นชาวนาผู้ผลิตสินค้ารายย่อย ซึ่งเป็นไปโดยผ่านกระบวนการที่ชนชั้นแตกตัวออกเป็นส่วนตัว (Class Fractions) และเปลี่ยนแปลง ณ จุดยอดของโครงสร้างชนชั้นในชนบทก็คือ **เจ้าที่ดินใหญ่** ผู้ซึ่งขูดรีดแรงงานรับจ้างและชาวนาน้อยที่เกี่ยวข้อง กลุ่มนี้สืบเชื้อสายมาจากพวกเจ้าที่ดินในระบบฟิวดัล และบ้างก็เป็นผู้มั่งคั่งด้วยเงินตรา

ถัดไปก็ได้แก่ **ชาวนารวย** ซึ่งเป็นผู้ประกอบการการเกษตรแบบทุนนิยม ซึ่งกลุ่มนี้ ก็จ้างแรงงานรับจ้างไว้จำนวนมาก แต่บางรายก็อาจลงมือทำนาเองบ้าง

กลุ่มที่อยู่ระหว่างผู้ขูดรีดกับผู้ถูกขูดรีด ก็ได้แก่ **ชาวนากลาง** ซึ่งได้แก่ ผู้เป็นเจ้าของที่ดินขนาดเล็ก หรือผู้เช่านาขนาดเล็ก แต่ทำนาพอที่จะเลี้ยงดูครอบครัวได้เท่านั้น และพอที่จะดูแลไร่นาได้อย่างจำกัด แต่สามารถผลิตส่วนเกินได้พอสมควร โดยเฉพาะในปีที่ผลผลิตดี ก็พอเหลือลงทุนได้บ้าง บ่อยครั้งชาวนากลางก็จ้างแรงงานรับจ้างมาทำนา

ส่วนกลุ่มถูกขูดรีด เลนินระบุว่ามียู่สามส่วน หนึ่งใน **ชาวนาน้อย** คือ ชาวนาขนาดย่อมซึ่งมีที่ดินผืนเล็ก ๆ หรือเช่านาทำการเพาะปลูก ซึ่งได้ผลผลิตแค่พอเพียงในการสนองความต้องการของครอบครัว และดูแลไร่นาได้ แต่ใช้เฉพาะแรงงานในครอบครัวทำการผลิต สอง ส่วนที่เป็น **กึ่งกรรมาชีพ** คือ ชาวนาผู้เช่านา ทำนาบนผืนนาขนาดจืด ผลผลิตที่ได้ไม่พอเลี้ยงครอบครัว และดำรงชีพได้โดยการเป็นแรงงานรับจ้างบางเวลา การทำนาสามารถเลี้ยงครอบครัวได้เพียงบางส่วน ส่วนสุดท้าย ก็คือ **กรรมาชีพในภาคเกษตร** ซึ่งได้แก่แรงงานรับจ้าง ซึ่งกำหนดเวลาจ้าง ไม่นานอน อาจเป็นปี ฤดูกาล หรือ รายวัน กลุ่มนี้ดำรงชีพได้โดยการทำงานรับจ้างในธุรกิจการเกษตรแบบทุนนิยม (Akram-Lodhi and Kay, 2010a, p. 189)

เราอาจกล่าวได้ว่า การดำรงอยู่ของชนชั้นต่าง ๆ ซึ่งแตกตัวออกมาจากชาวนาผู้ผลิตรายย่อย โดยที่มีความสัมพันธ์การผลิตแบบทุนนิยมเป็นปัจจัยหลัก ในที่สุดก็จะเกิดภาวะแยกเป็นสองขั้ว (Polarization) กล่าวคือ ขั้วหนึ่งเป็นชนชั้นนายทุนเกษตรกรรม และอีกขั้วหนึ่งก็เป็นชนชั้นกรรมาชีพในภาคเกษตร หรือในระบบเศรษฐกิจโดยรวม ทั้งนี้เพราะกลุ่มที่อยู่ตรงกลางของโครงสร้างชนชั้น มีส่วนน้อยที่สามารถแปลงสภาพไปเป็นนายทุนเกษตรกรรม แต่ส่วนใหญ่ของกลุ่มนี้จะค่อย ๆ กลายเป็นกึ่งกรรมาชีพ และกรรมาชีพในที่สุด ซึ่งสำหรับนักวิเคราะห์บางคนในปัจจุบัน เสนอว่า เป็นการอำลาของแนวคิดชาวนาผู้ผลิตรายย่อย ซึ่งถูกกดดันอย่างหนักในแง่การผลิตให้พอเลี้ยงตนเอง และผลิตซ้ำวิถีชีวิตและการผลิตเดิม ทั้งจากปัจจัยภายในต่าง ๆ และกระแสโลกาภิวัตน์ของกลุ่มทุนเกษตรกรรม (Bernstein, 2003)

นอกจากแนวคิดข้างต้น คาร์ล คอส์ก็ ได้อธิบายถึงความเชื่อมโยงระหว่างลักษณะของปัญหาเกษตรกรรม และลักษณะของตลาดโลกที่ครอบงำโดยจักรวรรดินิยม โดยชี้ว่าในตอนปลายศตวรรษที่ 19 มีการแข่งขันระหว่างประเทศกันอย่างเข้มข้นของสินค้าเกษตร ในตลาดโลกที่เชื่อมโยงกันมากขึ้น กระบวนการนี้ได้รับการสนับสนุนจากการขยายตัวของพรมแดนการเกษตรระดับโลก รวมทั้งการปรับปรุงด้านการเดินทางไกล การเปลี่ยนแปลงด้านรสนิยมและธรรมเนียมในการบริโภคอาหาร อีกทั้งอุปทานการผลิตธัญพืชที่จำกัดระดับชาติ ซึ่งผลิตไม่พอสองความต้องการในประเทศ ในปัจจุบันอาจกล่าวได้ว่าเลนิน และ คอส์ก็เขียนถึงเรื่องนี้ ในช่วงรุ่งเรืองของสิ่งที่ Friedman and McMichael (1989) เรียกว่า “ระบอบอาหารโลกครั้งแรก” กระบวนการนี้ส่งผลกระทบต่ออย่างยิ่งต่อ ชาวนาผู้ผลิตรายย่อย และทุนเกษตรกรรมที่เพิ่งเกิดขึ้น

ต่อการเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ระบบทุนนิยมในชนบท เลนิน เสนอว่า ปรัสเซียเป็นตัวอย่งของการเกิดระบบทุนนิยม**จากเบื้องบน** ซึ่งเจ้าที่ดิน กับผู้เช่านา ถูกแปลงสภาพเป็น ทุนเกษตรกรรม กับลูกจ้างในไร่นา เลนิน กล่าวว่าระบบทุนนิยมที่พัฒนา**มาจากเบื้องบน** นั้น มีลักษณะทางการเมืองเป็นฝ่าย “ปฏิกริยา” เพราะต้องการรักษาลักษณะที่เป็นพิวด้ลไว้ต่อไป เพื่อใช้เกื้อหนุนความสัมพันธ์การผลิตแบบทุนนิยมที่เพิ่งเริ่มขึ้น กระบวนการนี้จะเป็นการขัดขวางการสะสมทุนและการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยี กรณีตรงกันข้ามก็คือ สหรัฐอเมริกา (ทางตอนเหนือและตะวันตก) ซึ่งเป็นตัวอย่งของการพัฒนา**ทุนนิยมจากเบื้องล่าง** เลนินคาดหวังว่าไร่นาขนาดครอบครัว จะแปลงสภาพในช่วงเวลาหนึ่งเป็นทุนเกษตรกรรมกับลูกจ้างในไร่นา ระบบทุนนิยม**จากเบื้องล่าง**เป็นพลังก้าวหน้า เพราะมันสนับสนุนการพัฒนาพลังการผลิตได้อย่างเสรีและรวดเร็วที่สุด อันเป็นการเอื้อให้เกิดการสะสมทุนสูงขึ้น

แนวคิดของนักเศรษฐศาสตร์การเมืองเชิงวิพากษ์ปัจจุบัน กับ ปัญหาเกษตรกรรม เจ็ดแนวคิด

สำหรับนักเศรษฐศาสตร์การเมืองเชิงวิพากษ์ ในปัจจุบัน ที่ศึกษาปัญหาสังคมเกษตร ก็ได้แก่ T. J. Byres, T. Brass, H. Bernstein, A.H. Akram-Lodhi และ C. Kay เป็นต้น สำหรับ Byres ซึ่งได้ให้นิยาม “ปัญหาเกษตรกรรม” ว่าเป็นการดำรงอยู่ในชนบทอย่างต่อเนื่องของอุปสรรคต่างๆ ต่อการปลดปล่อยการสะสมทุนทั้งในชนบทเอง และการสะสมทุนโดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับการสร้างอุตสาหกรรมแบบทุนนิยม (Akram-Lodhi, 1998, p. 135) นอกจากนี้ Byres ยังเพิ่มเติมอีกว่า ปัญหาเกษตรกรรมก็มีอยู่ในบรรดาประเทศยากจน ซึ่งหมายถึงการเปลี่ยนแปลงในชนบท ที่จำเป็นสำหรับการพัฒนาทุนนิยมโดยรวม ซึ่งระบบนี้จะมีอำนาจครอบงำสังคมมากขึ้นเรื่อยๆ และก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในชนบท ซึ่งจะทำให้ระบบเศรษฐกิจแปลงสภาพเป็นทุนนิยมมากขึ้น การเปลี่ยนแปลงนี้อาจเกิดขึ้นได้ในปริมาตรด้านการสะสมทุน การผลิต และการเมือง หรือส่วนผสมใด ๆ ที่เกิดขึ้น ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านการผลิตและการเมืองในชนบท อาจช่วยให้ระบบเศรษฐกิจโดยรวม แปลงสภาพเป็นทุนนิยมได้ แม้ในบางกรณีที่เป็นไปโดยปราศจากการสนับสนุนอย่างชัดเจน ต่อการสะสมทุนจากภาคเกษตร (Akram-Lodhi and Kay, 2010a, p. 146)

จากข้างต้นจะเห็นว่า T. Byres และ H. Bernstein ได้แยกแนวคิด ปัญหาเกษตรกรรม ออกเป็นสามองค์ประกอบ หรือสามชุดปัญหา (Problematics) คือ “การสะสมทุน” “การผลิต” และ “การเมือง” (Akram-Lodhi, 1998, pp. 137-138) ชุดปัญหาแรก หรือ “การสะสมทุน” ข้อนี้ให้การยอมรับว่าภาคการเกษตรมีสมรรถนะและศักยภาพ ในการผลิตอาหาร หรือผลผลิตที่ไม่ใช่อาหาร สร้างทรัพยากรการเงิน ที่เกินจากความต้องการในการผลิตซ้ำ และ “ส่วนเกินจากภาคการเกษตร” นี้ สามารถนำไปใช้จ่ายในด้านต่าง ๆ ซึ่งมีต้นทุนสูงมาก ได้แก่การพัฒนาอุตสาหกรรม การเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างสังคม การสะสมทุน การขยายตัวของทุน ทั้งในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร การจะดำเนินการให้สำเร็จผลได้มากน้อยเพียงใด ก็ต้องเข้าใจให้ถ่องแท้ว่า ภาคเกษตรจะสามารถสร้างส่วนเกิน (Surplus) ได้อย่างไร มากน้อยเพียงใด และมีวิธีที่จะจัดสรรส่วนเกินนั้นเพื่อใช้

ในกระบวนการสะสมทุนได้ โดยปราศจากอุปสรรคได้อย่างไร

ชุดปัญหาประการที่สองคือ “การผลิต” ซึ่งมุ่งการวิเคราะห์ไปที่ระดับหรือขนาดของการพัฒนาของระบบทุนนิยมในชนบท ระบบทุนนิยมที่เกิดขึ้นมีรูปแบบอย่างไร และมีอุปสรรคอันใดที่ขัดขวางการพัฒนานี้ ในแง่นี้ ก็ให้ความสนใจต่อประเด็นปัญหาต่างๆ ที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้าง โดยที่แรงงานของชาวนาผู้ผลิตรายย่อยกลายเป็นพลังแรงงานที่เป็นสินค้า หรือการเกิดแรงงานรับจ้างในชนบทอย่างกว้างขวางและเป็นลักษณะทั่วไป พร้อมกันกับการเกิดขึ้นของทุนเกษตรกรรม ซึ่งสืบเนื่องมาจากการขับไล่เจ้าที่ดินน้อยและชาวนาออกจากที่ดิน กระบวนการนี้เกิดจากทั้งด้านที่เป็นการปรับโครงสร้างของกระบวนการแรงงานในชนบท และจากกระบวนการแตกตัวทางชนชั้นของชาวนา (ในขั้นหนึ่ง ชาวนารวยกลายเป็นนายทุนเกษตรกรรม และอีกขั้นหนึ่ง ชาวนาน้อยก็สิ้นไร่ไผ่ตอก กลายเป็นผู้มีแต่พลังแรงงานไว้ขาย) อันเป็นการอุบัติขึ้นของทุนนิยมเกษตรกรรม และลูกจ้างในไร่เนา ดังที่ทราบแล้ว ชุดปัญหานี้ได้รับความสนใจมาจากทั้งเลนินและคอสกี

ชุดปัญหา ประการที่สาม ก็คือด้าน “การเมือง” เป็นชุดปัญหาที่สืบเนื่องมาจากทฤษฎีขององเกล ในประเทศที่มีประชากรชาวนามาก รูปแบบการต่อสู้ทางการเมือง ที่ต่อสู้เพื่อความเป็นธรรม และปลดปล่อยมนุษย์ ไม่ว่าพรรคการเมืองหรือขบวนการเคลื่อนไหวใด ๆ จำเป็นต้องค้นหา สร้าง และรักษาไว้ ซึ่งพันธมิตร (Alliances) กับ “ชนชั้น” หรือส่วนเสี้ยวต่างๆ ของ “ชนชั้นชาวนา” โดยรวม เมื่อรูปแบบการเมืองนั้นบรรลุผลในการปลุกระดมให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจการเมืองและสังคมแล้ว หลักคิดด้านดุลอำนาจแห่งชนชั้น และการต่อสู้ทางชนชั้นเป็นสิ่งสำคัญยิ่งในการพิจารณาชุดปัญหาการเมืองในชนบท ทั้งนี้เราต้องเข้าใจให้ชัดเจนถึงพลวัตของความตึงเครียด หรือสิ่งขัดแย้งต่างๆ ที่ดำรงอยู่ในโครงสร้างของการครอบงำ การถูกกดขี่ และการยึดเอามูลค่าส่วนเกิน ตลอดจนเข้าใจถึงสมรรถนะของบุคคลและชนชั้น ที่สามารถจะเป็นผู้กระทำการ (Agency) เพื่อปรับเปลี่ยน และข้ามพ้นโครงสร้างครอบงำดังกล่าว ทั้งหมดนี้ ส่งผลโดยตรงต่อวิวัฒนาการของการเปลี่ยนแปลงด้านเกษตรกรรม และการปรับเปลี่ยนโครงสร้างสังคม ชุดปัญหาการเมือง มีความสำคัญ เพราะปัจจัยที่กำหนด หรือขัดขวางการเปลี่ยนแปลงด้านเกษตรกรรมที่ปรากฏชัดในชุดปัญหาการสะสมทุนและชุดปัญหา

การผลิต อีกทั้งสามารถกำหนดหรือถูกกำหนดรูปลักษณะของการต่อสู้ในชนบทได้ โดยสรุป ชุดปัญหาทางการเมือง พุ่งความสนใจไปที่การตรวจสอบผลกระทบของพลังทางการเมือง และรูปแบบที่มีวิวัฒนาการขึ้น จากการเปลี่ยนแปลงในชนบทที่ปรากฏชัดในปัญหาด้าน “การสะสมทุน” และด้าน “การผลิต”

การพิจารณาทั้งสามชุดปัญหาในด้าน “การสะสมทุน” “การผลิต” “การเมือง” นั้น ก็เพื่อวิเคราะห์ว่า การเกษตรทั้งในประเทศพัฒนา และกำลังพัฒนาทั้งหลาย มีสมรรถนะที่จะเกื้อหนุน หรือขัดขวาง การเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้าง และพัฒนาการทุนนิยมอย่างไร ดังนั้นเพื่อให้ภาคเกษตรกรรมไม่เป็นอุปสรรคต่อการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบทุนนิยม “ปัญหาเกษตรกรรม” ต้องได้รับการแก้ไขด้วยรูปแบบการเปลี่ยนผ่านด้านการเกษตร (Agrarian Transition) ที่สัมฤทธิ์ผล ซึ่งหมายถึงการเปลี่ยนแปลงที่จำเป็นในชนบทของประเทศที่ยังยากจนอยู่ เพื่อให้เกิดการพัฒนาทุนนิยมโดยรวมและให้ระบบทุนนิยมโดยรวมนี้มีสถานะครอบงำสังคม ได้การที่จะเข้าใจรูปแบบการพัฒนาทุนนิยมในระบบเศรษฐกิจ จำเป็นต้องตรวจสอบว่า “การสะสมทุน” “การผลิต” และ “การเมือง” เอื้ออำนวยหรือขัดขวางการเปลี่ยนผ่านด้านการเกษตรในลักษณะใดบ้าง

Bernstein (1996) เสนอต่อไปว่า สภาพการณ์ต่าง ๆ ในปัจจุบัน ได้ลดความสำคัญของการสะสมทุน ในฐานะเป็นชุดปัญหาหนึ่งในปัญหาเกษตรกรรม เพราะพลวัตระดับโลกได้กระทบต่อบทบาทที่เป็นไปได้ของการเกษตรในกระบวนการพัฒนา โดยการเปลี่ยนเงื่อนไขในการพัฒนาอุตสาหกรรม โดยเฉพาะชุดปัญหาด้านการสะสมทุนและการผลิตเปลี่ยนแปลงไปมาก ขณะที่ประเทศกำลังพัฒนาหรือประเทศที่กำลังเปลี่ยนผ่าน ได้ถูกผนวกเข้าอยู่ในระบบอาหารเกษตรโลก (Global Agro-Food System) การพังทลายลงของพรมแดนซึ่งได้เกิดขึ้นในยุคโลกาภิวัตน์อาจทำให้เกิดภาวะที่เรียกได้ว่าเป็น “การสิ้นสุดลงของปัญหาเกษตรกรรม” ในแง่การจัดโอกาสที่จะมีการเปลี่ยนผ่านจากการเกษตรไปสู่หนทางการพัฒนาอุตสาหกรรมอย่างกว้างขวางได้ในประเทศกำลังพัฒนา

ดังนั้น ปัญหาเกษตรกรรมซึ่งกลุ่มทุนเผชิญอยู่ อันได้แก่ ความจำเป็นที่จะต้องเอาชนะอุปสรรคต่าง ๆ เพื่อให้การปรับเปลี่ยนเข้าสู่ทุนนิยมในชนบทบรรลุผลได้ Bernstein (1996) ซึ่งว่าปัญหาเกษตรกรรม ในความหมายนี้ โดยสาระสำคัญ

ได้รับการแก้ไขตกไปแล้วจากการพัฒนาของระบบทุนนิยมโลก เขาได้ให้ความเห็นต่อไปว่า ถ้าจะยังมีปัญหาเกษตรกรรมอยู่ต่อไปก็เป็น “ปัญหาเกษตรกรรมของมวลชนคนทำงาน” (Working Masses) ซึ่งผลกระทบทางการเมืองของทิศทางเศรษฐกิจที่มีลักษณะเฉพาะ และการประสานกันของชนชั้นด้วยองค์ประกอบต่าง ๆ ได้กลายเป็นประเด็นหลักในการต่อสู้อันน่าสนใจ

ข้อเสนอของ Bernstein ข้างต้นเป็นที่น่ายอมรับได้ ดังเราจะเห็นว่าปัจจุบันประเทศกำลังพัฒนาและประเทศที่เปลี่ยนผ่าน (เข้าสู่ระบบทุนนิยม) ได้เชื่อมโยงเข้ากับระบบทุนนิยมโลกมากขึ้นพร้อม ๆ กับการเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็ว การพัฒนาอุตสาหกรรมโดยรวมของประเทศเหล่านี้ ก็ได้รับการสนับสนุนและดำเนินการโดยกลุ่มชนชาตินิยมเป็นหลัก (แม้จะมีทุนท้องถิ่นร่วมด้วย) ขั้นตอนที่ภาคเกษตรกรรมเป็นฐานสำหรับการผลิตมูลค่าส่วนเกินเพื่อสนับสนุนการพัฒนาอุตสาหกรรมทุนนิยม ลดความสำคัญลงมากแล้ว ถ้ายอมรับข้อเสนอนี้เราก็จำเป็นต้องค้นคว้าอย่างเจาะลึกถึงผลกระทบของการเชื่อมโยงกับเศรษฐกิจโลก ต่อการสะสมทุนทั้งในภาคชนบทและต่อภาคเศรษฐกิจอื่น นอกจากนี้ยังต้องค้นคว้าในประเด็นต่าง ๆ ที่กระทบต่อสมรรถนะของการเกษตรที่จะทำหน้าที่เป็นแหล่งทรัพยากรสำหรับการสะสมทุน เป็นต้นว่าศึกษาถึงประเด็นต่อไปนี้ คือ ระยะเวลา การจัดลำดับปัจจัยใดก่อนและหลัง และช่วงเวลาที่เกี่ยวข้อง (Akram-Lodhi and Kay, 2010a, pp. 145-146)

ก่อนที่จะอธิบายถึงกระบวนการต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในการเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรม จะอธิบายถึงแนวคิดเจ็ดประการเกี่ยวกับปัญหาเกษตรกรรม เพื่อเป็นพื้นฐานสำคัญในการเข้าใจปัญหาเกษตรกรรมที่เกิดขึ้นในประเทศที่พัฒนามาก่อนต่อไป เพื่อประโยชน์ในการนำบางแนวคิดมาปรับใช้ในการวิเคราะห์ปัญหาเกษตรกรรมในสังคมกำลังพัฒนาในโอกาสต่อไป

ปัญหาเกษตรกรรมเจ็ดแนวคิด

กลุ่มนักวิชาการด้านเศรษฐศาสตร์การเมืองเชิงวิพากษ์เกี่ยวกับพัฒนาการของระบบเกษตรกรรมในแง่การผลิต การสะสมทุน และความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้น ได้สรุปว่า แนวคิดเกี่ยวกับ “ปัญหาเกษตรกรรม” มีอยู่ 7 ประการ ในการอธิบายต่อไป เราจะพิจารณาถึงหัวใจของแต่ละแนวคิดต่อปัญหาเกษตรกรรม โดยพิจารณา

ถึงด้านการผลิตในชนบท การสะสมทุนในชนบท และการเมืองในชนบท (Akram-Lodhi and Kay, 2010b, pp. 266-270)

“ปัญหาเกษตรกรรม หนึ่ง” พลังแห่งชนชั้น (Class Forces)

เป็นการพิจารณาปัญหาในลักษณะพลวัตแห่งชนชั้นต่าง ๆ ที่ต่อสู้กัน ในด้านหลัก แม้จะมีการประนีประนอมกันในบางครั้ง การเปลี่ยนแปลงของระบบ การผลิตภาคเกษตร และพลังการผลิตเป็นทั้งปัจจัยที่ถูกกำหนด และกำหนด ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้น หนึ่งในตัวแทนแนวคิดนี้ ก็ได้แก่ Tom Byres (2003) ดังเขาอธิบายว่า ในบางกรณี จักรวรรดินิยมได้นำเอาความสัมพันธ์การผลิตแบบ ทุนนิยม และกระบวนการทำให้แรงงานเป็นสินค้า มาในระบบเศรษฐกิจชนบท แห่ง เอเชีย แอฟริกา และลาตินอเมริกา โดยใช้การบีบบังคับ ขณะที่ระบบการใช้ แรงงานในภูมิภาคเหล่านี้ได้รับการปรับระบบใหม่ จักรวรรดินิยม ไม่ดำเนินการ เรื่องนี้อย่างเสมอภาคทั่วทุกหนทุกแห่ง แต่จะทำอย่างไรก็ตาม เป้าหมายสำคัญ สูงสุดที่ต้องดำรงไว้ ก็คือการเข้าครอบครองหรือยึดเอามูลค่าส่วนเกิน (Surplus Appropriation) จากประเทศต่าง ๆ อย่างต่อเนื่อง ดังนั้น เพื่อให้บรรลุผลดังกล่าว ในบางประเทศ ก็เข้าไปเสริมสร้างความเข้มแข็งให้แก่ ความสัมพันธ์ทางชนชั้น ก่อนทุนนิยม ให้ชนชั้นนำที่นั่นขูดรีดเอามูลค่าส่วนเกินจากชนชั้นล่าง เช่นชาวนา ซึ่งเป็นผู้ผลิตรายย่อย (Petty Commodity Peasants) ส่งต่อไปให้จักรวรรดินิยม อีกทอดหนึ่ง แต่กระทำตรงกันข้ามในประเทศอื่น ที่จักรวรรดินิยม เข้าไปปรับ เปลี่ยนความสัมพันธ์การผลิตที่ดำรงอยู่ขณะนั้น และนำเอาความสัมพันธ์การผลิต แบบทุนนิยมไป “ทาบทัก” ติดกับความสัมพันธ์แบบก่อนทุนนิยม ทั้งนี้ก็เพราะ ในสังคมเหล่านั้น วิธีนี้จะเอื้อให้จักรวรรดินิยมสามารถครอบครองมูลค่าส่วนเกิน (ผลกำไร ค่าเช่า ดอกเบี้ย) ได้มากกว่า

ในแง่การผลิตในชนบท การรวมศูนย์และกระจายทรัพย์สิน มีบทบาท ในการปรับโครงสร้างกระบวนการแรงงานในชนบท และสนับสนุนให้เกิดทุนนิยม เกษตรกรรมขึ้นได้ แต่ทว่าไม่เป็นหลักประกันแน่นอน เพราะขึ้นอยู่กับหลายปัจจัย ที่ไม่อาจกำหนดได้แน่ชัด ดังนั้น เราจำเป็นที่จะต้องเข้าใจหนทางต่าง ๆ ที่ กระบวนการผลิตและการสะสมทุนภาคเกษตรได้รับการปรับ หรือไม่ได้รับการ ปรับเปลี่ยนโดยแบบวิถีการผลิตแบบทุนนิยม ตลอดจนต้องรู้ว่าความสัมพันธ์

ระหว่างพลังของชนชั้นต่าง ๆ และพลังต่าง ๆ ภายในชนชั้นมีผลกระทบอย่างไร ต่อการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ปัจจัยสำคัญในกระบวนการนี้ ก็ได้แก่ ความก้าวหน้าของการแตกตัวทางชนชั้น (Social Differentiation) ในชนบท ลักษณะของชนชั้นเจ้าที่ดิน (ในแง่ที่จะแปลงมาเป็นนายทุนเกษตรกรรม) และพลังสังคมที่สำคัญอื่น ๆ เช่น กลุ่มทุน ความเข้มของกฎแห่งมูลค่า (ที่ส่วนหนึ่งแสดงออกผ่านกลไกตลาด) ที่จะกำหนดการกระทำของพลังสังคมต่าง ๆ และกระบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม ตลอดจนบทบาทและลักษณะของรัฐ (เช่น รัฐพัฒนา รัฐทุนนิยมเสรี หรือรัฐเผด็จการทุนผูกขาด)

การพัฒนาทุนนิยมในภาคเกษตรที่อาจเกิดขึ้นได้หรือไม่ ได้รับผลกระทบมาจากกระบวนการผลิตและการสะสมทุน ในด้านการสะสมทุนในชนบท จะเกิดได้มากเพียงใดขึ้นกับการเกิดขึ้นของความสัมพันธ์ระหว่างทุนกับแรงงาน ซึ่งจะขยายมากเมื่อเกิดการพัฒนากฎหมายในภาคเกษตรมากขึ้น ในแง่การเมืองในชนบท ตามแนวคิด “ปัญหาเกษตรกรรมหนึ่ง” การเมืองมีส่วนปรับเปลี่ยนรูปลักษณะของการผลิตในชนบท ด้วยเหตุนี้ กระบวนการสะสมทุน ก็ได้รับผลกระทบจากการผลิตที่เปลี่ยนแปลงไป

กล่าวโดยสรุป “ปัญหาเกษตรกรรม หนึ่ง” เสนอว่าโอกาสที่จะเกิดทุนนิยมเกษตรกรรม และทุนนิยมในชนบท โดยอาศัยการเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรมในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง ในที่สุดก็เกิดจากผลของการต่อสู้ระหว่างพลังทางชนชั้นต่าง ๆ รวมทั้งผลกระทบที่เกิดจากการแตกตัวทาง “ชนชั้นชาวนา” ซึ่งหากชาวนารวยหรือเจ้าที่ดินใหม่ ยังคงรักษาความสัมพันธ์แบบกึ่งศักดินาต่อไป และไม่แปลงตนเป็นนายทุนเกษตรกรรม ความสัมพันธ์การผลิตแบบทุนนิยมก็ไม่อาจเกิดขึ้นได้

“ปัญหาเกษตรกรรม สอง”

เป็นพลวัตที่ได้รับอิทธิพลจากพัฒนาการในอดีต

แนวคิดนี้เสนอว่า การเกิดขึ้นของทุนเกษตรกรรมและระบบทุนนิยมในภาคเกษตร เป็นพลวัตที่ได้รับอิทธิพลจากพัฒนาการในอดีตที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ (Path Dependent) แนวคิดนี้รับอิทธิพลจากงานเขียนอันทรงอิทธิพลของ Bill Warren (1980) ซึ่งเสนอว่า จักรวรรดินิยมโดยการนำความสัมพันธ์แบบทุนนิยม

ไปเผยแพร่ทั่วโลก ได้ปล่อยพลังที่ก่อให้เกิดกระบวนการพลวัตของการทำแรงงานให้เป็นสินค้า (Labor Commodification) อย่างไม่อาจเปลี่ยนแปลงได้ ทั่วทุกประเทศทุนนิยมที่กำลังพัฒนา แม้กระบวนการนี้จะขึ้นกับปัจจัยที่กำหนดได้ยากก็ตาม การปรับเปลี่ยนในลักษณะของการผลิตในชนบท ได้เปลี่ยนรูปลักษณะของกระบวนการสะสมทุน โดยมีนัยสำคัญต่อการเมืองในชนบท ซึ่งมีจุดหนักอยู่ที่การต่อสู้เกี่ยวกับกระบวนการแรงงาน (Labor Process) การเกิดขึ้นและการขยายตัวของพลังแรงงาน (Labor Power) (เนื่องจาก ความล้มเหลวของการเกษตรระดับครอบครัวชาวนา ซึ่งเหลือแต่พลังแรงงานเป็นสินค้าเพื่อขายในตลาดแรงงาน) เป็นสิ่งสำคัญต่อกระบวนการเชิงพลวัตในการเติบโตของทุนเกษตรกรรม และระบบทุนนิยมในชนบท การพัฒนานี้เป็นที่มาสำคัญของการแตกตัวทางชนชั้น และเป็นพลังขับเคลื่อนการพัฒนาอุตสาหกรรมทุนนิยม ด้วยเหตุนี้การขยายตัวของแรงงานรับจ้างเป็นสัญญาณว่า แบบวิถีการผลิตแบบทุนนิยมได้แผ่ขยายและหยั่งรากลึกไปในชนบท ขณะเดียวกันก็ ปรับเปลี่ยนระบบการผลิตภาคเกษตร โดยการพัฒนาพลังการผลิตขนาดใหญ่

กล่าวโดยสรุป ระบบทุนนิยมที่พัฒนาในภาคเกษตร ช่วยพัฒนาพลังการผลิต ขณะที่พลวัตของการทำแรงงานให้เป็นสินค้าดำเนินต่อไป การพัฒนานี้เป็นไปอย่างหลือมล้ำในส่วนต่าง ๆ ของประเทศ การสะสมทุนในชนบทเริ่มเกิดขึ้นเมื่อระบบทุนนิยมในภาคเกษตรเกิดขึ้น ในแง่การเมืองก็เน้นที่การต่อสู้ทางชนชั้นในด้านเงื่อนไขและสภาพการดำรงชีพของแรงงานรับจ้างในบริบทที่ระบบทุนนิยมพัฒนาขึ้นเรื่อย ๆ

"ปัญหาเกษตรกรรม สาม" เป็นปัญหาของแรงงานชนบท

เป็นแนวคิดของ Henry Bernstein (1996) ซึ่งเรียกว่าปัญหาเกษตรกรรมของแรงงานที่แยกออกมา เขาเสนอว่า จำเป็นต้องแยกปัญหาเกษตรกรรมของแรงงานชนบทออกมา (Decoupled) เขาตั้งข้อสงสัยว่า ปัญหาเกษตรกรรมยังคงมีความเหมาะสมและใช้ได้กับสำหรับกลุ่มทุนอีกหรือไม่ ในทัศนะของเขา ปัญหาเกษตรกรรมของทุน ก็ได้รับการแก้ไขไปแล้วในทศวรรษ 1970 ดังนั้น ปัญหาเกษตรกรรมที่ดำรงอยู่ในปัจจุบัน ก็เป็นแต่เพียง ปัญหาเกษตรกรรมของแรงงาน (ชนบท) แรงงานเหล่านี้ กำลังต่อสู้เพื่อให้สามารถดำรงชีพอยู่ได้ ในท่ามกลางการ

พัฒนาหลังการผลิตของระบบทุนอันเชื่อมโยงรวม ที่สำคัญกระบวนการโลกาภิวัตน์ของทุน หรือการขยายตัวของทุนออกไปในระดับโลก หมายถึงว่า การเกิดขึ้นของทุนเกษตรกรรมในประเทศใด ๆ ส่วนใหญ่แล้วไม่ได้มีความสำคัญแล้ว (ต่อการพัฒนาของทุนนิยมในสังคมนั้น) สิ่งสำคัญ ก็คือบทบาทในการกำหนดการต่อสู้ทางการเมืองของแรงงาน (ชนบท) ซึ่งเป็นชนชั้นล่างในด้านทรัพยากร การผลิต และการสะสมทุน ดังนั้นเขาจึงให้น้ำหนักอันดับแรกต่อชุดปัญหาการต่อสู้ทางการเมืองในชนบทเหนือชุดปัญหาการผลิตและการสะสมทุนในชนบท

กล่าวโดยสรุป โดยแนวคิด “ปัญหาเกษตรกรรม สาม” นี้ การเกิดขึ้นของทุนนิยมเกษตรกรรม ไม่เป็นประเด็นปัญหาสำคัญอีกต่อไป เพราะโลกาภิวัตน์ของทุนมีบทบาทครอบงำในปัจจุบัน การสะสมทุนในชนบท ก็ไม่มีผลต่อระบบทุนนิยมโลก สำหรับการเมืองในชนบท ก็เน้นที่การต่อสู้ทางชนชั้นในด้านเงื่อนไขและสภาพการดำรงชีพของชนชั้นแรงงานชนบท ที่แตกตัวเป็นชั้นชนหรือส่วนเลี้ยวต่าง ๆ ที่หลากหลายมากขึ้น

“ปัญหาเกษตรกรรม สี่” ปัญหากองทัพสำรองแห่งคนว่างงานระดับโลก

แนวคิดนี้เป็นการเสนอของ Farshad Araghi (2009) ซึ่งพิจารณาปัญหาเกษตรกรรมว่า เป็นส่วนหนึ่งของพลวัตของระบบทุนนิยมโลกซึ่งวิวัฒนาการมายาวนานในประวัติศาสตร์ เขาให้เหตุผลว่ากระบวนการโลกาภิวัตน์ของลัทธิเสรีนิยมใหม่ในปัจจุบัน เป็นผลต่อเนื่องเชื่อมโยงมาจากลัทธิจักรวรรดินิยมเสรี (Liberal Imperialism) ที่ปรากฏในศตวรรษที่ 19 ดังนั้นช่วงเวลาระหว่างปี 1834 และปี 1870 กับช่วงเวลาหลังปี 1973 ถึงปัจจุบัน มีลักษณะร่วมกันหลายประการ เป็นต้นว่า อิทธิพลของลัทธิเสรีนิยมทางเศรษฐกิจครอบงำนโยบายเศรษฐกิจ มีการต่อต้านระบบรัฐสวัสดิการ มีความล้มเหลวของตลาดเสรี และการวางแผนที่จะสร้างการแบ่งงานทำระดับโลก โดยใช้คำว่า “โรงงานของโลก” สำหรับศูนย์กลางการผลิตสินค้าอุตสาหกรรมของโลก ดังนั้น ช่วงปี 1917 ถึงปี 1973 จึงถือว่ามีลักษณะโดดเด่นในแง่ประวัติศาสตร์โลกทุนนิยม

เมื่อเห็นความต่อเนื่องและการแปลงสภาพของการผลิตและการสะสมทุนในชนบทในช่วงยาวแห่งประวัติศาสตร์ Araghi (2009) ก็เสนอว่า รูปแบบปัจจุบันของโลกาภิวัตน์เสรีนิยมใหม่ได้สร้าง “ระบบอาหารที่ปิดกั้น” (Enclosure Food

Regime) ขึ้นมาภายใต้การนำของกลุ่มทุนเกษตรกรรมข้ามชาติ ระบบนี้ได้ผลิตชนย้ายและกระจายมูลค่าออกไปในระดับโลก ซึ่งส่งผลกระทบต่อมูลค่าของพลังแรงงานและการผลิตมูลค่าส่วนเกินระดับโลก “ระบอบอาหารที่ปิดกั้น” นี้ได้อุดหนุนการบริโภคทั่วไป และการบริโภคสิ้นเกินของชนชั้นต่าง ๆ ในเขตเหนือหรือประเทศพัฒนา พร้อม ๆ กันนี้ ก็ได้สร้างกองทัพสำรองของแรงงานอพยพจำนวนมหาศาล ขณะที่กฎแห่งมูลค่าได้รับการสร้างขึ้นใหม่ระดับโลก (ส่วนหนึ่งแสดงออกโดยขยายตัวของกลไกตลาดออกไปทั่วโลก) ส่งผลให้เกิดกระบวนการพรากปัจจัยการผลิต (Dispossession) ในภาคเกษตร โดยการทำให้ชาวนาหรือแรงงานต้องถูกโยกย้ายจากถิ่นที่อยู่ เมื่อมีแรงงานส่วนเกินจำนวนมหาศาลในรูปของกองทัพสำรองแห่งคนว่างงานระดับโลก ก็ทำให้มูลค่าของพลังแรงงานต้องตกต่ำลง ซึ่งในอีกด้านหนึ่ง ก็คือกลุ่มทุนสามารถเพิ่มมูลค่าส่วนเกินได้จำนวนมหาศาลนั่นเอง

ดังนั้น ปัญหาเกษตรกรรมในปัจจุบันก็คือ เงื่อนไขและสภาวะของแรงงานในชนบทหรือแรงงานโดยทั่วไป ที่กำหนดการผลิตซ้ำ (ดำรงชีพและมีครอบครัว) ภายใต้ภาวะการณ์ที่ยากลำบาก ขณะที่มูลค่าของพลังแรงงานของพวกเขาถูกลดทอนลงภายใต้ “ระบอบอาหารที่ปิดกั้น”

กล่าวโดยสรุป ภายใต้แนวคิด “ปัญหาเกษตรกรรม สี” ที่เรียกว่า กองทัพสำรองแห่งคนว่างงานระดับโลก การผลิตในชนบทต้องขึ้นต่อกฎแห่งมูลค่าที่ดำเนินไปในระดับโลกเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ โดยผ่าน “ระบอบอาหารที่ปิดกั้น” การสะสมทุนในชนบทเป็นผลสืบเนื่องมาจากกระบวนการพรากปัจจัยการผลิต (Dispossession) และ/หรือ การโยกย้ายชาวนาออกจากถิ่นที่อยู่ ขณะเดียวกัน ชาวชนบทก็ต้องตกเป็นคนขายขอบมากขึ้น หรือไม่ก็ถูกผลักไสออกจากภาคเกษตร ในแง่การเมืองในชนบท จุดหนักอยู่ที่การต่อสู้ในด้านเงื่อนไขและสภาวะของแรงงานในชนบท ซึ่งกำหนดการผลิตซ้ำของพวกเขา ในขณะที่มูลค่าของพลังแรงงานถูกกดลงและกองทัพสำรองแห่งคนว่างงานระดับโลกเพิ่มขึ้น

“ปัญหาเกษตรกรรม ห้า” ระบบอาหารแบบบริษัท

แนวคิดเกี่ยวกับ “ปัญหาเกษตรกรรม ห้า” นี้เป็นความคิดของ Philip McMichael (2009a) ผู้เสนอความเห็นที่เห็นว่า ปัญหาเกษตรกรรมยุคปัจจุบัน จำเป็นต้องอธิบายภายในกรอบของเหตุการณ์ต่างในประวัติศาสตร์ของระบบทุนนิยมโลก แม้จะคิดคล้ายกับ “ปัญหาเกษตรกรรม สี่” แต่เขาย้ำว่า ลักษณะจำเพาะของช่วงเวลาหนึ่งแห่งประวัติศาสตร์โลก ซึ่งประกอบด้วยกระบวนการต่อไปนี้ คือ ระบบธรรมาภิบาล (Financialization) หรือการเงินเป็นใหญ่ ลัทธิเสรีนิยมใหม่ และการสร้าง “ระบบอาหารโลก” ซึ่งสนับสนุนความล้มเหลวในการบริโภคสินค้าและการล้มเหลวด้านการสะสมทุนภาคเกษตร การให้น้ำหนักการวิเคราะห์ต่อทุนในฐานะที่เป็นความสัมพันธ์การผลิต ซึ่งรวมความสัมพันธ์ในการหมุนเวียนสินค้าไว้ด้วย ทำให้สามารถยกปัญหาเศรษฐกิจขึ้นเป็นประเด็นทางการเมืองได้ แต่การวิเคราะห์ทางการเมืองของมิติเศรษฐกิจ ต้องรวมถึงการต่อต้านของขบวนการระดับโลก เช่นการเคลื่อนไหวของขบวนการชาวนาโลก (La Via Campesina) ซึ่งสัมพันธ์ใกล้ชิด กับขบวนการชาปาติस्ताของชาวนา-ชนพื้นเมืองเม็กซิโก ขบวนการแรงงาน ชนบทไร้ที่ดินของบราซิล หรือ MST และสมัชชาคนจนของไทย ฯลฯ ขบวนการเคลื่อนไหวเหล่านี้ได้สร้างสมประสพการณ์การต่อสู้ โดยการวิจารณ์สภาพของการเคลื่อนไหวระดับโลกของระบบทุนนิยมในช่วงปัจจุบัน และวางจุดหนักอยู่ที่การเมืองระดับโลกของระบบอาหารเพื่อที่จะเปลี่ยนแปลงและข้ามพ้น (ก.) ความสัมพันธ์แบบครอบงำของระบบทุนนิยม และ (ข.) จุดหมายสุดท้ายของระบบนี้ในการสนับสนุนลัทธิพัฒนานิยม

จะเห็นว่าแนวคิดนี้ ได้ให้ความสำคัญกับความเชื่อมโยงอันซับซ้อนระหว่างการผลิต การสะสมทุน และการเมือง ในชนบท ดังนั้น McMichael จึงเสนอว่า วิกฤติการเกษตรกรรมระดับโลกในปัจจุบัน อาจอธิบายด้วยกรอบแนวคิดใหม่ได้ว่าเป็น “ปัญหาเกษตรกรรมของระบบอาหาร” อันได้แก่การที่ “ระบบอาหารแบบบริษัท” ได้ครอบงำสินค้าสาธารณะ (ทั้งหลายที่ประชาชนเข้าถึงได้เสรี เช่น ป่าชุมชน และที่ดินสาธารณะ) เพื่อสร้างผลกำไรให้เอกชน โดยอาศัยกลไกตลาดเสรี ซึ่งกีดกันประชาชนออกไป (Exclusion) จากภาคเกษตรซึ่งกำลังถูกทำให้ไร้ปัจจัยการผลิตมากขึ้นเรื่อยๆ การวิเคราะห์เกี่ยวกับกระบวนการทอดทิ้งประชาชนให้เป็น

คนชายขอบทางสังคมและการเมือง เป็นช่องทางให้เกิดการต่อสู้เพื่อปรับเปลี่ยนการผลิตในชนบท โดยอิงหลักความเป็นธรรมทางสังคมและความสมดุลของระบบนิเวศ แนวการต่อสู้นี้เป็นหัวใจสำคัญของการเคลื่อนไหวระดับสากลเพื่ออธิปไตยทางอาหาร (Food Sovereignty)¹ อันส่งผลให้เกิดการต่อสู้ทางชนชั้นที่จะปรับเปลี่ยนลักษณะการสะสมทุนในยุคปัจจุบันซึ่งอยู่ภายใต้การควบคุมของระบบอาหารแบบบรรษัท

กล่าวโดยสรุป “ปัญหาเกษตรกรรม ห้า” ในปัจจุบันนี้ เกี่ยวกับเงื่อนไขและสภาพ ซึ่งครอบครัวชาวนา และแรงงานชนบทดำเนินการผลิตซ้ำ (ดำรงชีพ และมีครอบครัวต่อไป) ในสภาวะที่พวกเขาถูกกีดกันออกจากระบบอาหารแบบบรรษัท ส่วนในด้านการผลิตในชนบทต้องตั้งอยู่หรือดำเนินไปภายใต้พลวัตของ “ระบอบอาหารระดับโลก” ซึ่งมีองค์ประกอบต่อไปนี้ด้วยคือ ระบบธรรมาวุธหรือการเงินเป็นใหญ่ ลัทธิเสรีนิยมใหม่ การแปลงเป็นระบบสรรพสินค้าขนาดใหญ่ (Supermarketization) ทั้งสามองค์ประกอบนี้ ทำให้ภาวะลุ่มหลงต่อการบริโภคสินค้า (Commodity Fetishism) และต่อการสะสมทุนในชนบทระบบอาหารแบบบรรษัท ตั้งอยู่บนการลุ่มหลงด้านการสะสมทุน ซึ่งเน้นการลงทุนขนาดใหญ่ด้วยเทคโนโลยีใหม่ ด้านการเมืองในชนบทคือสร้างประเด็นการเมืองจากกระบวนการทางเศรษฐกิจ ที่จะผนวกเอาการต่อต้านของชาวนาระดับโลก ซึ่งจัดวางการต่อสู้ทางชนชั้นของกลุ่มที่ไร้ปัจจัยการผลิตโดยใช้เงื่อนไขเกี่ยวกับการเข้าถึงและการควบคุมอาหาร

“ปัญหาเกษตรกรรม หก” ด้านบทบาทหญิง-ชาย (Gender)

เมื่อได้วิเคราะห์ถึงแนวคิดปัญหาเกษตรกรรมห้าประการข้างต้น ก็ยังถือว่ามีอยู่สองห่วงโซ่ขาดหายไป ซึ่งก็ได้แก่ ประเด็นปัญหาด้านบทบาทหญิง-ชาย และ

¹ ขบวนการชาวนาโลก หรือ La via Campesina ได้นิยามคำว่า “อธิปไตยทางอาหาร” ว่า “เป็นสิทธิของประชาชนที่จะกำหนดนโยบายการเกษตรและอาหารด้วยตนเอง เพื่อปกป้องและกำกับดูแลการผลิตและการค้าสินค้าเกษตร ให้บรรลุวัตถุประสงค์แห่งการพัฒนาอย่างยั่งยืน และเพื่อกำหนดระดับการพึ่งตนเองที่ต้องการ และจำกัดการทุ่มตลาดสินค้า (dumping) ในตลาดสินค้าใด ๆ อธิปไตยทางอาหารไม่ได้ปฏิเสธการค้า แต่สนับสนุนการวางนโยบายและการปฏิบัติที่ส่งเสริมสิทธิของประชาชนในการมีการผลิตที่มีความยั่งยืนเชิงนิเวศ ถูกสุขอนามัย และปลอดภัย (McMichael, 2009b, p. 147)

ระบบนิเวศ ซึ่งเราจะกล่าวต่อไปตามลำดับ แนวคิดเกี่ยวกับ “ปัญหาเกษตรกรรม หก” คือด้านบทบาทหญิง-ชาย (Gender) เป็นข้อเสนอของ Bridget O’Laughlin (2009) ซึ่งได้เสนอเหตุผลอย่างน่าเชื่อว่าการผลิต การสะสมทุน และการเมือง ที่ดำเนินไปในสังคมต่าง ๆ ประกอบด้วยพลวัตของมิติบทบาทหญิง-ชายหรือเพศสภาพอยู่ด้วย เป็นต้นว่า เพศสภาพเป็นความสัมพันธ์การผลิต และการผลิตซ้ำ ซึ่งมีขอบเขตรวมถึงด้านความร่วมมือและความขัดแย้ง อีกทั้งส่งผลกระทบต่อกระบวนการผลิตและการก่อรูปทางชนชั้น (Class Formation) แรงงาน (ในการดูแลครอบครัว) แม้เป็นแรงงานที่ไม่ได้เป็นสินค้า (ในตลาด) ก็มีสวนเสริมสร้างการสะสมทุน นอกจากนี้ความสัมพันธ์ด้านบทบาทหญิง-ชาย ซึ่งแบ่งปันภาระงานด้านการผลิตซ้ำของครอบครัวอย่างหลวมล้า เป็นทั้งตัวกำหนดและถูกกำหนด โดยดุลอำนาจระหว่างชนชั้นต่าง ๆ และการดำเนินงานของสถาบันสังคมและการเมือง (แบบทางการและไม่ทางการ) ที่เป็นผลมาจากดุลอำนาจแห่งชนชั้น

ดังหากเราไม่พิจารณาถึงมิติบทบาทหญิง-ชาย ในด้านการผลิต การสะสมทุน และการเมือง ก็จะทำให้ความเข้าใจต่อปัญหาเกษตรกรรมเป็นไปเพียงบางส่วน หรือคลาดเคลื่อนไปได้ เศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงภาคเกษตรกรรม จำเป็นต้องให้ความสำคัญกับความเชื่อมโยงระหว่างครัวเรือน (ในฐานะฝ่ายผลิตซ้ำพลังแรงงาน) ตลาด และรัฐ ครัวเรือนและการทำงานที่ไม่ได้รับการนับเป็นรายได้ประชาชาติของสตรี เป็นส่วนสำคัญมากในการผลิตพลังแรงงานของสังคมและการสะสมทุน (Razavi, 2009, p. 221) ดังนั้นการวิเคราะห์ปัญหาเกษตรกรรม ต้องสืบค้นให้ได้ถึงลักษณะของความสัมพันธ์ด้านบทบาทหญิง-ชาย และหนทางต่าง ๆ ที่บทบาทนี้กระทบต่อการแก้ปัญหา หรือสะท้อนปัญหาเกษตรกรรม ในกรณีนี้ก็ต้องพิจารณาถึงความขัดแย้งทางชนชั้นและบทบาทหญิง-ชายในการอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในบริบทของชนบทยุคปัจจุบัน กล่าวโดยสรุป การผลิตในชนบท การสะสมทุนในชนบท และการเมืองในชนบท ต่างก็เป็นทั้งตัวกำหนดและถูกกำหนดโดยความสัมพันธ์ของบทบาทหญิง-ชาย

“ปัญหาเกษตรกรรม เจ็ด” ระบบนิเวศ(Ecology)

“ปัญหาเกษตรกรรม เจ็ดระบบนิเวศ” ขึ้นอยู่กับข้อเสนอที่ว่า กระบวนการผลิตในภาคเกษตร การสะสมทุนด้านเกษตรกรรม และการเมืองในชนบทต่าง ๆ

ก็ประกอบด้วยพลวัตของระบบนิเวศด้วย กล่าวคือ บริบทของเกษตรเชิงนิเวศย่อมมีผลกระทบต่อกระบวนการผลิต และกระบวนการการก่อรูปทางชนชั้น ไม่ว่าจะในแง่ที่เป็นทรัพย์สินที่ผู้ผลิตในชนบทใช้ประโยชน์ได้ หรือในแง่ที่เป็นการใช้เทคโนโลยี ที่เหมาะหรือไม่เหมาะกับเกษตรเชิงนิเวศ ไม่ว่าจะในแง่ผลิตภัณฑ์ที่เป็นอาหารหรือไม่ใช่อาหาร ซึ่งทั้งหมดนี้ต่างก็ผลิตขึ้นได้โดยอาศัยทรัพยากรเชิงชีวภาพิสิกส์ (ธรรมชาติ) ในการนี้ทรัพยากรเกษตรเชิงนิเวศ ไม่ว่าจะคิดเป็นต้นทุนทางการเงินหรือไม่ก็ตาม อาจมีส่วเสริมสร้างหรือขัดขวางกระบวนการสะสมทุน นอกจากนี้ ดุลอำนาจแห่งชนชั้น และการทำงานของสถาบันการเมืองและสังคมในชนบท ทั้งที่เป็นทางการและไม่ทางการ อันเนื่องจากดุลอำนาจดังกล่าว ทั้งสองปัจจัยนี้เป็นทั้งตัวกำหนด และถูกกำหนดโดยความสัมพันธ์ด้านเกษตรเชิงนิเวศชุดหนึ่ง ซึ่งฝังตัวอยู่ในบริบท ชีวภาพิสิกส์ (Biophysical Ecology) ซึ่งปัจเจกบุคคลและกลุ่มกระทำกรใด ๆ ได้แสดงความเห็นสะท้อนไปมาระหว่างกัน ดังนั้นหากเราไม่พิจารณาถึงมิติระบบนิเวศในด้านการผลิต การสะสมทุน และการเมือง ก็จะทำให้ความเข้าใจต่อปัญหาเกษตรกรรมเป็นไปได้อย่างจำกัด โดยเฉพาะเมื่อคำนึงถึงความเสื่อมทรุดของเกษตรเชิงนิเวศที่เกิดขึ้น เพราะการดำเนินงานของบรรษัทการเกษตรขนาดใหญ่ในปัจจุบัน ดังนั้น ปัญหาเกษตรกรรม ต้องค้นคว้าเชิงวิพากษ์ต่อลักษณะของความสัมพันธ์ของระบบนิเวศ และหนทางต่างๆ ที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแนวทางการแก้ไขปัญหาเกษตรกรรม (ซึ่งจะสำเร็จหรือไม่ก็ตาม) ในการนี้ ถ้าเราต้องการที่จะอธิบายถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในบริบทของชนบทยุคปัจจุบัน เราก็ต้องพิจารณาถึงความขัดแย้งระหว่างชนชั้นและระบบนิเวศด้วย ดังที่ J. W. Moore (2008, p. 57) เสนอว่า “ปัญหาเกษตรกรรม ในมิติต่าง ๆ ก็เป็นปัญหาเชิงนิเวศ (Ecological Question) ด้วย” กล่าวโดยสรุป การผลิตในชนบท การสะสมทุนในชนบท และการเมืองในชนบท ต่างก็เป็นทั้งตัวกำหนด และถูกกำหนดโดยระบบนิเวศแบบชีวภาพิสิกส์

เส้นทางการเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรมแบบทุนนิยม

จากการวิเคราะห์ในตอนที่สามข้างต้น T. J. Byres ได้อธิบายถึงความเชื่อมโยงระหว่าง “ปัญหาเกษตรกรรม” กับ “การเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรม”

(Agrarian Transition) โดยเสนอว่า การที่ภาคเกษตรจะไม่เป็นอุปสรรคขัดขวาง การแปลงสภาพระบบเศรษฐกิจให้เป็นทุนนิยม “ปัญหาเกษตรกรรม” ต้องได้รับการแก้ไขให้ตกไป โดยผ่านรูปแบบ”การเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรม” ที่สำเร็จผล ซึ่งเขาให้นิยามกว้าง ๆ ว่า “เป็นการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่จำเป็นต้องเกิดขึ้นในชนบทของประเทศยากจน เพื่อหนุนให้การพัฒนาาระบบทุนนิยมโดยรวมบรรลุผล โดยที่ระบบนี้ก้าวขึ้นสู่ขั้นสูงเด่นและสามารถครอบงำทั้งสังคมนั้นได้” (อ้างใน Akram-Lodhi and Kay, 2010a, p.195) ดังนั้น ในการที่จะเข้าใจถ่องแท้ถึงรูปแบบการพัฒนาทุนนิยมในสังคมใด ๆ จำเป็นจะต้องศึกษาอย่างวิพากษ์ว่าสามชุดปัญหา อันได้แก่ การสะสมทุน การผลิต และ การเมือง มีบทบาทในการทำให้ “การเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรม” บรรลุผลสำเร็จหรือล้มเหลว

จากประสบการณ์ของหลายประเทศในประวัติศาสตร์ทั้งที่เป็นประเทศพัฒนาขั้นสูงก่อนและกลุ่มประเทศที่พัฒนาตามหลัง เราจะเสนอตามลำดับดังนี้คือ เส้นทางของอังกฤษ เส้นทางของปรัสเซีย (ในเยอรมนี ในปัจจุบัน) เส้นทางแบบอเมริกา เส้นทางแบบฝรั่งเศส เส้นทางของญี่ปุ่น ได้วันและเกาหลีใต้ โดยอธิบายถึงลักษณะทางชนชั้นที่เปลี่ยนแปลงไป การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการผลิตและการลงทุนด้านเกษตร ความเชื่อมโยงระหว่างสาขาเศรษฐกิจต่าง ๆ และสรุปด้วยลักษณะสำคัญของการเปลี่ยนผ่านในสังคมต่าง ๆ เหล่านั้น (Byres, 1996; 2003, pp. 54-83; Akrom-Lodhi and Kay, 2010b, pp. 258-265)

กรณีของเส้นทางของอังกฤษ (ศตวรรษ 14-19)

ชนชั้นชาวนาเปลี่ยนจากการเป็นชาวนาติดที่ดิน หรือไพร่ Serf ไปเป็นผู้เช่านา โดยเฉพาะในช่วง ศตวรรษ 14-15 ต่อจากนี้ ก็เกิดกระบวนการแตกตัวทางชนชั้นชาวนา (Peasant Differentiation) ออกเป็นหลายชั้นชนหรือส่วนเลี้ยว (Class fractions) กล่าวคือบางส่วนกลายเป็นชาวนารวย ซึ่งกลายเป็นนายทุนเกษตรกรรมในเวลาต่อมา บางส่วนกลายเป็นชาวนากลางและชาวนาน้อย และอีกส่วนหนึ่งก็กลายเป็นกรรมาชีพในไร่นา ด้านเจ้าที่ดินก็เปลี่ยนจากการเป็นเจ้าที่ดินแบบฟิวด์ล ไปเป็นเจ้าที่ดินยุคที่มีกรรมสิทธิ์เอกชน ซึ่งเกิดขึ้นจากขบวนการล้อมรั้ว (Enclosure Movements) โดยเจ้าที่ดินขับไล่พวกไพร่ออกไปจากที่ดินเพื่อนำที่ดินนั้นไปใช้เลี้ยงแกะและเพาะปลูก (ศตวรรษที่ 16-19)

สนองอุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์ที่กำลังขยายตัวมาก ต่อมาชนชั้นเจ้าที่ดินใหม่กับชาวนารวยมีผลประโยชน์ร่วมกัน ส่วนชาวนาสวนที่เหลือก็ยังคงต่อสู้กับชนชั้นเจ้าที่ดินต่อไปอย่างดุเดือดตลอดศตวรรษที่ 16 (Byres, 2009, p. 40)

ด้านรูปแบบการผลิตและการลงทุน ดำเนินไปโดยเจ้าที่ดิน ผู้เช่านา และแรงงานรับจ้างในไร่นา สามองค์ประกอบนี้ ดำเนินไปท่ามกลางการผลิตที่เปลี่ยนผ่านเข้าสู่วิถีการผลิตแบบทุนนิยมมากขึ้นตลอดเวลา (ศตวรรษที่ 16-19) ในช่วงเวลาอันยาวนานนี้ ค่าเช่าตริงอยู่ในระดับหนึ่งเปิดทางให้มีการลงทุนโดยผู้เช่านาในระดับหนึ่ง ซึ่งดูเหมือนจะเป็นประโยชน์ต่อเจ้าที่ดินในช่วงศตวรรษ 18 ได้มีการปฏิวัติเกษตรกรรม ซึ่งส่งผลให้ผลผลิตของสังคมพัฒนาสูงขึ้นมาก ในแง่ดุลอำนาจจะระหว่างชนชั้นนำ กล่าวคือชนชั้นเจ้าที่ดินกับชนชั้นนายทุนอุตสาหกรรม ก็เห็นได้ว่าจากปี ค.ศ.1846 ได้มีการยกเลิกกฎหมายห้ามธัญพืชเข้าประเทศ ที่เรียกว่า Corn Law แสดงว่าชนชั้นนายทุนมีอำนาจเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ นายทุนอุตสาหกรรมต้องการให้มีการนำเข้าธัญพืชจากต่างประเทศอย่างเสรี เพราะอุปทานอาหารจะได้ไม่ขาดแคลน ส่งผลให้ราคาอาหารถูกลง หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ ค่าจ้างคนงานไม่ต้องเพิ่มมาก ก่อนหน้านั้นราคาอาหารที่แพงก็หมายถึงนายทุนต้องจ่ายค่าจ้างสูงเพื่อให้คนงานพอดำรงชีพได้ ฉะนั้นกำไรของนายทุนก็ลดลงขณะที่ค่าเช่าของเจ้าที่ดินยังสูงอยู่ต่อไป เป็นการเบียดบังมูลค่าส่วนเกินของทุนอุตสาหกรรมไปให้ชนชั้นเจ้าที่ดิน สภาพนี้สิ้นสุดลงเมื่อตัวแทนนายทุนอุตสาหกรรมมีเสียงข้างมากในสภาผู้แทน จนสามารถยกเลิกกฎหมาย Corn Law ที่ให้ประโยชน์ต่อชนชั้นเจ้าที่ดินได้สำเร็จ

การเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรมของอังกฤษ เป็นไปจากเบื้องล่าง (From Below) อันเป็นแบบฉบับดั้งเดิมของการเปลี่ยนผ่านไปเป็นการเกษตรแบบทุนนิยม ซึ่งพัฒนาพลังการผลิตและก่อให้เกิดการพัฒนาอุตสาหกรรมแนวทุนนิยม ลักษณะสำคัญก็ได้แก่การที่ชนชั้นเจ้าที่ดิน ซึ่งมีทั้งส่วนที่ปรับตัวยอมรับการเปลี่ยนแปลงไปเป็นนายทุนเกษตรกรรมและส่วนที่ขัดขวาง แต่ชนชั้นนี้ก็ไม่อาจทัดทานกระแสพัฒนาการทุนนิยมโดยรวมได้

เส้นทางแบบปรัสเซีย (เยอรมนี) (ศตวรรษ 16-19)

ปรัสเซียในศตวรรษที่ 16 ขาดแคลนแรงงานอย่างหนักหลังจากมีโรคระบาดรุนแรงหลายครั้ง ชนชั้นเจ้าที่ดินฟิวด์ล หรือพวกจังก์เกอร์ (Junkers) ได้ปราบปรามชาวนาอิสระในทางตะวันออกของแม่น้ำเอลเบ ริบที่ดิน และบังคับพวกเขาเป็นไพร่ตีดที่ดิน (Enserfed) ได้สำเร็จในตอปลายศตวรรษนี้ ต่อมาในปี 1807 ระบบนี้ก็ถูกยกเลิกโดยรัฐออกกฎหมายปลดปล่อยไพร่ serf และยกเลิกระบบการจ่ายค่าเช่าด้วยการทำงาน (Labor Rent) ซึ่งทำให้พวกเจ้าที่ดินต้องจ้างแรงงานรับจ้างแทนพวกจังก์เกอร์ ในช่วงแรก ๆ ทำการผลิตในที่ดินของตนด้วยแรงงานไพร่ตีดที่ดิน และทำการค้าขายด้วย ต่อมาพวกนี้ได้ปรับรูปแบบเป็นการผลิตขนาดใหญ่ช่วงแรกก็ใช้แรงงานไพร่แต่เดิม พอถึงต้นศตวรรษที่ 19 พวกจังก์เกอร์ก็ได้แปลงสภาพเป็นนายทุนเกษตรกรรมเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ และได้เพิ่มการจ้างแรงงานอพยพมากขึ้น แต่การลงทุนในไร่นาของพวกเขาก็ได้ก้าวขึ้นถึงระดับที่จะพัฒนาผลังการผลิตให้โดดเด่นได้ การแตกแยกของการปกครองเป็นแคว้นต่าง ๆ ก่อนการรวมชาติเป็นประเทศเดียวกัน ทำให้ในช่วงก่อนนั้น ตลาดภายในเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาการเกษตรและอุตสาหกรรม ลักษณะที่สำคัญของการเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรมในปรัสเซีย ก็เป็นการเปลี่ยนผ่าน **จากเบื้องบน** มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างระบบเศรษฐกิจ ที่ครอบงำโดยชนชั้นเจ้าที่ดินแบบฟิวด์ลจากภายในเอง แต่เป็นการเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรมที่ดำเนินไปอย่างยืดเยื้อกว่าสองศตวรรษ กล่าวคือ กองกำลังแรงงานที่เกิดขึ้นเป็นไปอย่างลุ่ม ๆ ดอน ไม่สมดุลกันทั่ว เพราะยังมีที่มาเชื่อมโยงกับระบบการควบคุมแรงงานที่เป็นแบบกึ่งศักดินา-กึ่งทุนนิยม (Akram-Lodhi, 1998, p. 140) ส่วนการพัฒนาอุตสาหกรรมแนวทุนนิยมนั้น ดำเนินไปจาก **เบื้องบน** (From Above) อันหมายถึงรัฐมีบทบาทสำคัญในกระบวนการดังกล่าว ส่วนแคว้นด้านทิศใต้และตะวันตกซึ่งพวกจังก์เกอร์ไม่มีอิทธิพล การผลิตพัฒนาไปถึงจุดที่ "ชนชั้นชาวนา" มีการแตกตัวทางชนชั้นเกิดขึ้น และรูปแบบการเกษตรทุนนิยมก็อุบัติขึ้น Byres (2009, p. 50) สรุปว่าพอถึงปี 1871 การเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรมของปรัสเซียก็เสร็จสมบูรณ์ พวกเจ้าที่ดินได้แปลงสภาพเป็นนายทุนเกษตรกรรมเต็มตัว ระบบทุนนิยมที่เกิดขึ้นมีรอยประทับของระบบฟิวด์ลปรัสเซียที่เพ็งปิดฉากลงพร้อม ๆ กับการปราบปรามชาวนาอย่างสุดเหวี่ยงในอดีต

เส้นทางแบบอเมริกัน (ครึ่งหลังของศตวรรษ 19)

เส้นทางการเปลี่ยนผ่านของสหรัฐฯ แตกต่างจากกรณีปรัสเซียอย่างมาก T. J. Byres ได้เน้นถึงความจำเป็นในขั้นแรกเริ่มของสหรัฐฯ ในการจัดชนพื้นเมืองเดิมด้วยวิธีการป่าเถื่อน ในช่วงต้นของการยึดดินแดน ซึ่งพวกยึดครองถือว่าชนพื้นเมืองเป็นอุปสรรคต่อการตั้งถิ่นฐานและการสะสมทุน อย่างไรก็ตาม การทำลายล้างชนพื้นเมือง แม้สามารถยึดครองผืนดินอันไพศาลมาตั้งถิ่นฐานได้ แต่ก็ทำให้ปัญหาการขาดแคลนแรงงานรุนแรงขึ้น อันเป็นอุปสรรคขัดขวางการสะสมทุน การขาดแคลนแรงงานเป็นลักษณะประจำของทวีปอเมริกาเหนืออย่างยาวนาน (Akram-Lodhi, 1998)

ในแง่ความสัมพันธ์ทางชนชั้น กล่าวได้ว่าสหรัฐฯ ในฐานะประเทศที่บุกเบิกใหม่ เมื่อเทียบกับยุโรป แทบไม่มีปัญหาที่เกิดจากระบบพีดัล แม้มีความพยายามจะนำความสัมพันธ์การผลิตแบบพีดัลมาใช้ในหลายรัฐของทวีปอเมริกาเหนือ เช่น นิวเจอร์ซีย์ แมริแลนด์ คาโรไลนา ฯลฯ เพื่อแก้ปัญหาขาดแคลนแรงงาน โดยบังคับให้มีแรงงานหรือผู้ทำการผลิตโดยตรง (Direct Producers) ต้องผูกติดอยู่กับที่ดินของเจ้านายอยู่ในฐานะผู้อยู่ใต้สังกัด แต่ความพยายามนี้ก็ไร้ผลในเวลาต่อมา เพราะมีพรหมแดนที่จะเปิดให้ครอบครองที่ดินใหม่ได้อย่างแทบไม่จำกัด อีกทั้งมีการต่อต้านชัดเจนจากแรงงานอย่างต่อเนื่อง ดังนั้น จึงปรากฏว่าไม่มีการเช่าที่ดินในภาคเหนือและภาคตะวันตก เพราะมีการบุกเบิกดินแดนใหม่ได้อย่างต่อเนื่องในเวลานั้น

ส่วนในภาคใต้ ความสัมพันธ์การผลิตแบบนายทาส-แรงงานทาสขัดขวางการพัฒนาของพลังการผลิต (เช่นการมาของเทคโนโลยีใหม่แล้วแต่ก็ยังไม่มีการนำมาใช้) ทำให้การพัฒนาทุนนิยมในภาคเกษตรถูกขัดขวาง สงครามกลางเมืองปี ค.ศ. 1861-1865 จึงเกิดขึ้นเพื่อกวาดล้างแบบวิถีการผลิตแบบทาสให้พ้นไป เป็นการเปิดทางให้มีพัฒนาการใหม่เกิดขึ้น หลังจากการเลิกทาส ก็มีระบบทำการเกษตรแบบแบ่งผลผลิต (Share Cropping) และแน่นอนอดีตเจ้าของไร่ขนาดใหญ่ผู้ครอบครองทาส ก็กลายเป็นนายทุนเกษตรกรรมแทนพร้อม ๆ กับอดีตทาสก็เป็นกลายเป็นแรงงานรับจ้าง

ในแง่รูปแบบการผลิตภาคเหนือและตะวันตกจากทศวรรษ 1860 เป็นต้นมา การพัฒนาการเกษตรดำเนินไปโดยครอบครัวชาวนา (Family Farms) โดยเฉพาะการบุกเบิกไปตั้งถิ่นฐาน บุกเบิกพรหมแดนใหม่ด้านทิศตะวันตกของแม่น้ำมิสซิสซิปปี รัฐอานาโคมขณะนั้น แก้ปัญหาขาดแคลนแรงงาน โดยการจูงใจผู้ตั้งถิ่นฐานใหม่โดยระบบการมอบที่ดิน (Land Grant) ให้แก่ครอบครัวชาวนาที่ทำการเกษตรและงานช่างที่จำเป็นโดยแรงงานในครอบครัว และมีการเชื่อมโยงกับตลาดบ้าง แม้จะน้อยนิดก็ตาม ความสามารถในการขยายโครงสร้างนี้ ขึ้นอยู่กับการขับไล่ชนพื้นเมืองออกจากที่ดินระหว่างปลายศตวรรษที่ 18 และทศวรรษ 1830 การขยายพรหมแดนใหม่ชะลอลง เพราะที่ดินของชนพื้นเมืองเหลือน้อยลง ปราบปรามการนี้กับการเก็งกำไรในที่ดิน ส่งผลให้ราคาที่ดินสูงชันมาก ทำให้ต้นทุนการดำเนินการและขยายการทำไร่ นาสูงชัน ผลที่เกิดขึ้นในเชิงสร้างสรรค์ก็คือ ได้มีการใช้เทคโนโลยีมาใช้อย่างกว้างขวางแทนแรงงานที่ขาดแคลน การทำการผลิตเฉพาะอย่างพร้อมกับการใช้เครื่องจักรกลทำให้ประสิทธิภาพของแรงงานเพิ่มขึ้นอย่างมากมาย ทั้งหมดนี้ก็เป็นเงื่อนไขสำคัญให้เกิดระบบอบการสะสมทุน ที่ยังรากลึกในการเกษตรแบบครัวเรือนที่ยั่งยืน เพื่อเร่งกระบวนการสะสมทุนต่อไป การแทรกแซงของรัฐก็เกิดขึ้นเพื่อสนับสนุนการเกษตรแบบครัวเรือน ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญให้เกิดการแปลงสภาพของระบบเศรษฐกิจโดยรวมให้เป็นทุนนิยม ส่วนภาคใต้ เจ้าที่ดินซึ่งเดิมเป็นเจ้าของที่ดิน ก็ได้แปลงสภาพเป็นนายทุนเกษตรกรรม แรงงานรับจ้างค่อนข้างหายากขึ้น ค่าจ้างในภาคนี้จึงเพิ่มสูงขึ้น ในด้านรูปแบบการลงทุนในไร่ นา ในด้านพรหมแดนตะวันตกมีการเพาะปลูกแบบขยายบนพื้นที่อันกว้างใหญ่ออกไปเรื่อยๆ ต่อมาในทศวรรษ 1870 ได้มีการนำเครื่องจักรมาใช้อย่างกว้างขวาง ทำให้ยกระดับพลังการผลิตของภาคเกษตรให้พัฒนาสูงขึ้น ในแง่ความเชื่อมโยงของภาคเศรษฐกิจต่าง ๆ การพัฒนาอุตสาหกรรมในภาคใต้ในเวลาต่อมา ประสบอุปสรรคขัดขวางจากลักษณะการเกษตรแบบทุนนิยมในส่วนอื่นของประเทศ

ในศตวรรษ 19 รัฐบาลอเมริกัน ได้ดำเนินการที่สำคัญต่อการเกษตรกรรมสองประการ คือ (ก.) ได้สนับสนุนให้ประชากรขยายการเข้าครอบครองดินแดน

เขตทุ่งแพรี และ (ข.) นับจากทศวรรษ 1920 เป็นต้นมา ได้ให้เงินอุดหนุนต่อการเกษตรแบบครัวเรือน โดยครอบครัวชาวนาที่ทำการผลิตเพื่อตลาด

การเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรมแบบอเมริกา นี้ จัดได้ว่าเป็นการเปลี่ยนผ่าน**จากเบื้องล่าง** ในภาคเหนือและภาคตะวันตก รูปแบบการผลิตสินค้าขนาดเล็ก (Petty Commodity Production) **จากเบื้องล่าง** โดยครอบครัวชาวนาหรือการเกษตรแบบครัวเรือน การขาดแคลนแรงงาน ก่อให้เกิดการพัฒนาพลังการผลิตระดับสูง และการพัฒนาอุตสาหกรรมแบบทุนนิยมอันทรงพลัง ส่วนในภาคใต้ นั้น การเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรมเป็น**จากเบื้องบน** แต่การเปลี่ยนผ่านในลักษณะนี้ เป็นอุปสรรคขัดขวางการพัฒนาอุตสาหกรรมแบบทุนนิยม ในภาคนี้ เพราะความสัมพันธ์ทาส-นายทาสแบบก่อนทุนนิยม ยังคงทอดเงาขยับทับพัฒนาการทุนนิยมในช่วงต่อมาเป็นเวลายาวนาน

เส้นทางแบบฝรั่งเศส (ศตวรรษ 15-20)

ในแง่ความสัมพันธ์ทางชนชั้นระหว่างชาวนากับเจ้าที่ดิน พอถึงศตวรรษ 15 พวกทาสติดดิน (Serf) ก็ได้กลายเป็นผู้เช่านา ระบบหมู่บ้านอันประกอบเป็นประชาคมที่เข้มแข็ง ได้ต่อต้านกระบวนการล้อมรั้วอย่างเข้มแข็ง วิวัฒนาการที่เกิดขึ้นต่อมาของชนชั้นชาวนามีความแตกต่างทางชนชั้นน้อยมาก ส่วนด้านเจ้าสมบัติในยุคพิวดัล ก็กลายเป็นเจ้าที่ดินผู้เก็บค่าเช่าเป็นหลัก (Rentier Landlords) ไม่สนใจทำการเกษตรต่อไป ซึ่งแตกต่างจากเจ้าที่ดินของอังกฤษและปรัสเซีย ซึ่งแปลงโฉมไปเป็นนายทุนเกษตรกรรม

ในแง่รูปแบบการผลิตและการลงทุนในไร่นา หลังจากการปฏิวัติใหญ่ของฝรั่งเศสปี 1789 ด้านภาคกลางและภาคใต้ของประเทศนี้ มีการขยายตัวของการเกษตรโดยชาวนาระดับครอบครัว (Family Farming) ทั้งในส่วนที่เป็นผู้เช่านาและผู้ทำการเกษตรแบบแบ่งผลผลิต ส่วนจากทศวรรษ 1840 เป็นต้นไป ก็มีการพัฒนาการเกษตรแบบทุนนิยมอย่างกว้างขวางในภาคเหนือของฝรั่งเศส เมื่อพิจารณาถึงการลงทุนในภาคเกษตรของประเทศนี้ จะเห็นว่าก่อนศตวรรษ 20 มีการลงทุนเพื่อพัฒนาพลังการผลิตของการเกษตรค่อนข้างจำกัด

การเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรมที่ยืดเยื้อยาวนานหลังจากปี 1789 แสดงถึงความเกาะเกี่ยวเหนียวแน่นของชาวนารายย่อย และความสำคัญทาง

การเมืองที่มีน้ำหนักสูงของชนชั้นชาวนา ดังนั้น การเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรมแบบฝรั่งเศสจึงเกิดขึ้น**จากเบื้องล่าง** ชนชั้นชาวนาส่วนที่เลื่อนฐานะทางสังคมไปเป็นชาวนารวย ซึ่งทำการผลิตเพื่อตลาดเป็นหลัก ก็ไม่อาจเปลี่ยนแปลงอย่างเบ็ดเสร็จ ทำให้ไม่สามารถสร้างรูปแบบการเกษตรกรรมแบบทุนนิยมได้ และบีบรัดขีดขวางการพัฒนาอุตสาหกรรมแบบทุนนิยมไว้ระดับหนึ่ง

เส้นทางแบบญี่ปุ่น (ครึ่งหลังของศตวรรษ 19-20)

ความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับเจ้าที่ดิน โดยส่วนใหญ่ในประวัติศาสตร์เป็นระบบเช่านา และระบบนี้ยิ่งเพิ่มขึ้นระหว่างทศวรรษ 1860 ถึง 1945 พวกเจ้าที่ดินส่วนใหญ่ยังอยู่ในชนบท ซึ่งต่างจากเจ้าที่ดินฝรั่งเศสที่มักอยู่ในนครใหญ่

รูปแบบการผลิตและการลงทุนในไร่นา การผลิตในด้านหลักเป็นการเกษตรโดยชาวนาระดับครอบครัวโดยการเช่านา แต่ในช่วงหลังสงครามได้มีการปฏิรูปที่ดินขนาดใหญ่ ชาวนาส่วนใหญ่ก็กลายเป็นเจ้าของนาของตน การทำนาใช้แรงงานหนาแน่นมาก ค่าเช่าซึ่งเก็บในรูปข้าวก็สูงมาก แต่เจ้าที่ดินมีความสนใจในการปรับปรุงไร่นาของตนมาก ในแง่ความเชื่อมโยงระหว่างภาคเศรษฐกิจต่าง ๆ ในญี่ปุ่น รัฐบาลเก็บภาษีอย่างหนักจากภาคเกษตร โดยทั่วไปรัฐมีปัญหาค่าอาหารราคาสูง สนับสนุนนโยบายยึดครองอาณานิคมและการพัฒนาอุตสาหกรรมของประเทศ

การเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรมตามเส้นทางของญี่ปุ่นเกิด**จากเบื้องบน** การสะสมทุนแบบดั้งเดิม ซึ่งมีการทุจริตระดับสูง ตกเป็นภาระของชนชั้นชาวนาผ่านระบบที่อาจเรียกได้ว่าเป็น “กึ่งศักดินา” รัฐญี่ปุ่นแสดงบทบาทสำคัญสามประการ คือ (ก.) เปิดโอกาสให้ชนชั้นเจ้าที่ดินเก็บค่าเช่าระดับสูง (ข.) รัฐบาลเก็บภาษีชาวนามาก (ค.) ควบคุมชาวนา จากภาวะเข้มงวดและทุจริตเช่นนี้ ชนชั้นชาวนาก็ได้ก่อกบฏขึ้นหลายครั้ง นำไปสู่การปฏิรูปที่ดินในศตวรรษ 19 โดยองค์จักรพรรดิเมจิ แต่ดูเหมือนว่าชาวนายังมีชีวิตที่ยากจนต่อไป ทั้งหมดที่กล่าวนี้เป็นสภาวะของชาวนาญี่ปุ่นในยุคก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง การปฏิรูปที่ดินอย่างกว้างขวาง ซึ่งความอยู่ดีกินดีมาให้ชาวนาญี่ปุ่นก็เกิดขึ้น เมื่อชนชั้นปกครองญี่ปุ่นพ่ายแพ้ในสงครามนี้ โดยนายพล MacArthur ผู้ดูแลการบริหารญี่ปุ่นอยู่ราวห้าปีหลังสงคราม ได้ทำการปฏิรูปที่ดินญี่ปุ่นอย่างเบ็ดเสร็จ

เส้นทางไต้หวันและเกาหลีใต้

ก.) ช่วงเป็นอาณานิคมของญี่ปุ่น ความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับเจ้าที่ดิน โดยส่วนใหญ่เป็นระบบเช่านา เช่นเดียวกันกับกรณีญี่ปุ่น เจ้าที่ดินเป็นทั้งชาวญี่ปุ่น และชาวไต้หวัน รูปแบบการผลิตในด้านหลักเป็น การเกษตรระดับครอบครัวชาวนา ซึ่งต้องเช่านาจากเจ้าที่ดิน ชีวิตชาวนาในสองประเทศนี้ลำบากยากเข็ญมาก พวกเขาต้องทำงานหนักมาก เพื่อจ่ายค่าเช่าที่สูงมาก อีกทั้งต้องจ่ายภาษีต่อรัฐเจ้าอาณานิคมอย่างหนัก เจ้าที่ดินและรัฐก็มีส่วนได้เสียในการลงทุนปรับปรุงคุณภาพที่ดิน ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างภาคเศรษฐกิจ จะเห็นว่า รัฐเจ้าอาณานิคมได้ใช้ภาคการเกษตรในไต้หวันและเกาหลีใต้ เป็นแหล่งผลิตอาหารราคาถูก เพื่อสนองการเร่งพัฒนาอุตสาหกรรมของประเทศแม่คือ ญี่ปุ่นเอง

ในด้านการเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรม สรุปได้ว่า ไม่มีอะไรสำคัญเกิดขึ้น มีการขูดรีดชาวนาอย่างหนัก ด้วยวิธีการแบบกึ่งศักดินา (ขูดรีดค่าเช่าอย่างหนัก) และวิธีการแบบอาณานิคมโดยการกดราคาพืชผล ชีวิตชาวนายู่กันแคบพอขีชีพ สภาพนี้ไม่อาจนำไปสู่การเปลี่ยนผ่านเข้าสู่รูปแบบการเกษตรแบบทุนนิยม หรือการพัฒนาอุตสาหกรรมของประเทศได้ เพราะส่วนเกินทางเศรษฐกิจถูกสูบเอาไปใช้โดยญี่ปุ่น

ข.) ช่วงเป็นอิสระ ในสองทศวรรษ 1950 และ 1960 เป็นช่วงที่ได้มีการปฏิรูปที่ดินอย่างแท้จริง ทั้งในไต้หวันและเกาหลีใต้ โดยการสนับสนุนอย่างแข็งขันของสหรัฐฯ เพราะบทเรียนที่เห็นชัดแจ้งกรณีจีนแผ่นดินใหญ่ยุคเจียงไคเช็ค การขูดรีดชาวนาเป็นไปอย่างหนักหน่วง โดยกลุ่มเจ้าที่ดิน นายทุน ขุนศึก ส่งผลเป็นการเพิ่มพลพรรคจำนวนมหาศาลให้แก่พรรคคอมมิวนิสต์จีน ซึ่งต่อสู้อาจสามารถยึดอำนาจรัฐจีนได้สำเร็จ ผลจากการปฏิรูปที่ดินอย่างแท้จริง ทำให้ชนชั้นเจ้าที่ดิน ตัวแทนระบบกึ่งศักดินาก็ถูกขจัดไปสิ้น กลายเป็นผู้มีรายได้อาจผลตอบแทนจากพันธบัตรที่รัฐบาลจ่ายเป็นค่าที่ดินเพื่อนำไปทำการปฏิรูป

รูปแบบการผลิตภาคเกษตร ก็ดำเนินไปด้วยการเกษตรระดับครอบครัวชาวนา ซึ่งใช้แรงงานจากสมาชิกในครอบครัวเป็นหลัก ในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างภาคเศรษฐกิจต่าง ๆ ภาคเกษตรยังคงเป็นแหล่งที่มาของเงินทุนเพื่อการพัฒนา

อุตสาหกรรม โดยการเก็บภาษีอย่างหนัก และเป็นแหล่งอุปทานแรงงานค่าจ้างต่ำ นอกจากนี้ภาคอุตสาหกรรมที่กำลังขยายตัว ก็ยังได้เปรียบชวมนาในแง่ที่สินค้าจากภาคอุตสาหกรรมมีราคาสูงกว่าราคาสินค้าเกษตร

ลักษณะสำคัญของการเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรม ในสองประเทศนี้มีลักษณะที่กล่าวคือแม้การเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรมจะเกิดจาก**เบื้องล่าง** แต่ก็ถูกบงการ**จากเบื้องบน** เมื่อไม่มีชนชั้นเจ้าที่ดิน รัฐเองทำหน้าที่เสมือนเจ้าที่ดินแทน ใช้ภาคเกษตรเป็นการระดมทุนและแรงงานเพื่อการสะสมทุนแบบแรกเริ่ม โดยรัฐใช้วิธีการชูดรีดชวมนาในระดับสูงลิบ ทำให้ชวนาเองต้องทำงานแบบชูดรีดตนเองอย่างหนักด้วย ส่วนเกินจากภาคเกษตรถูกนำไปใช้เป็นเงินทุนในการพัฒนาอุตสาหกรรมตามแนวทางทุนนิยม

กล่าวโดยสรุป T. J. Byres และ H. Bernstein ได้ศึกษาและตีความหมายประวัติศาสตร์การเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรมในประเทศต่าง ๆ ไว้ที่น่าสนใจ ในฐานะการเสนอรูปแบบต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้าต่อไป ข้อสรุปที่สำคัญของพวกเขาก็คือ ปัจจัยชี้ขาดในการเข้าใจเส้นทางการเปลี่ยนผ่านใด ๆ ไม่ว่าจะ เป็นไปในรูปแบบการเปลี่ยนผ่านจากเบื้องล่าง หรือจากเบื้องสูง ก็คือการต่อสู้ทางชนชั้นทั้งการต่อสู้ระหว่างชนชั้นหลักที่ครอบงำสังคม กับชนชั้นล่างต่าง ๆ (เช่น ชวนา) การต่อสู้ภายในระหว่างชนชั้นล่างที่มีการแตกตัวเป็นส่วนย่อยต่าง ๆ ที่มีพลังต่างกัน ก็มีบทบาทสำคัญเช่นเดียวกัน นอกจากนี้บทบาทของรัฐในการกำหนดลักษณะของการต่อสู้ทางชนชั้น หรือก็ไม่ก็ตัวยอมสยบยอม และถูกกำหนดโดยการต่อสู้ทางชนชั้น ก็ส่งผลสำคัญต่อรูปแบบการเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรมที่จะเกิดขึ้นเช่นเดียวกัน (Akram-Lodhi and Kay, 2010b, p. 258)

ข้อสังเกตส่งท้าย

ในตอนสุดท้ายนี้ ขอเอาแนวคิดบางประการมาตั้งข้อสังเกตเพิ่มเติม กล่าวโดยสรุป “ปัญหาเกษตรกรรม” ที่มีในประวัติศาสตร์ ดังที่นักเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวมาร์กซิสต์ อธิบายข้างต้นนั้น เป็นการอธิบายถึงกระบวนการขยายตัวของความสัมพันธ์การผลิตแบบทุนนิยม ซึ่งจะพัฒนาเป็นด้านหลักในภาคเกษตรกรรม และในระบบเศรษฐกิจโดยรวมต่อมา ซึ่งเส้นทางการพัฒนานี้เป็นไป

ตามลักษณะเฉพาะของแต่ละประเทศ บางกรณีก็อาจพัฒนาไป "แบบลูกผสม" ก็ได้ นี่เป็นแนวคิดโดยย่อของมาร์กซ์ ส่วนเองเกลก็ย้าถึงปัญหาจากการที่รูปแบบการผลิตแบบทุนนิยมที่พัฒนาขึ้น ปิดช่องทางที่ผู้ผลิตรายย่อยจะดำรงชีพอยู่ได้ ดังนั้น "ปัญหาเกษตรกรรม" ก็คือปัญหาวิกฤติของชาวนาน้อยที่น่าสนใจ คือ ข้อเสนอทางการเมืองของเขาที่ว่าพรรคการเมืองฝ่ายก้าวหน้าในเมืองต้องสร้างพันธมิตรที่เหนียวแน่นกับชาวนา ส่วนเลนินได้วิเคราะห์ถึงการแตกตัวทางชนชั้นที่สืบเนื่องจากการขยายตัวของความสัมพันธ์การผลิตแบบทุนนิยม ซึ่ง "ชนชั้นชาวนา" แตกตัวเป็น ส่วนเล็กที่เป็นกลุ่มผู้ซื้คริต ได้แก่ เจ้าที่ดินใหญ่ นายทุนเกษตรกรรม หรือชาวนารวย กลุ่มผู้ถูกซื้คริต ได้แก่ ชาวนาน้อย ผู้เช่านาหรือกึ่งกรรมาชีพ และกรรมาชีพในภาคเกษตร และส่วนเล็กที่อยู่ระหว่างสองกลุ่มก็คือ ชาวนากลาง นอกจากนี้ชนชั้นนายทุนที่เกิดขึ้นในภาคเกษตรกรรมจะนำพาการพัฒนาทุนนิยมต่อไปได้สำเร็จหรือไม่ ด้วยเงื่อนไขใด สำหรับคอสกี ให้ความสำคัญกับตลาดสินค้าเกษตรกรรมระดับโลกที่ครอบงำโดยจักรวรรดินิยม ซึ่งน่าจะเป็นที่มาของแนวคิดที่ปัจจุบันเรียกว่า "ระบอบอาหารโลก" จากที่กล่าวมาข้างต้น เราอาจอนุมานได้ว่า "ปัญหาเกษตรกรรม" ของนักคิดหรือนักปฏิวัติ ซึ่งให้ความสำคัญการพัฒนาทุนนิยมในชนบทอย่างมาก เพราะต้องการรู้ว่ระบบที่เกิดขึ้น จะสามารถสร้างส่วนเกินให้พอเพียงสำหรับการสะสมทุนในภาคอุตสาหกรรมได้หรือไม่ และที่สำคัญก็คือบทบาทของชนชั้นกรรมาชีพในการต่อสู้ทางการเมืองเพื่อสร้างสรรค์ระบบสังคมนิยมหรือชนชั้นนี้จะสามารถรับภาระทางประวัติศาสตร์ในการล้มระบบทุนนิยมให้สำเร็จได้อย่างไร

สำหรับแนวคิดของนักคิดกลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมืองเชิงวิพากษ์ในปัจจุบัน แนวคิดของ Bernstein เป็นที่น่าสนใจ จากกรที่เขาเสนอความเห็นว่ยุคโลกาภิวัตน์อาจส่งสัญญาณว่ ปัญหาเกษตรกรรม (Agrarian Question) นั้นสิ้นสุดลงแล้ว สำหรับ "ฝ่ายใต้" หรือ "ประเทศกำลังพัฒนา" ในแง่การขจัดอุปสรรคที่ขัดขวางโอกาสในการเปลี่ยนผ่านจากการเกษตรกรรมไปสู่หนทางการพัฒนาอุตสาหกรรมอย่างกว้างขวาง เพราะการพัฒนาดังกล่าวได้รับการสนับสนุนอย่างเต็มที่จากกลุ่มทุนข้ามชาติ และนโยบายรัฐ ซึ่งปรากฏการณ์นี้น่าจะเรียกว่า "ปัญหาเกษตรกรรมของทุน"

อย่างไรก็ตามแม้ “ปัญหาเกษตรกรรมของทุน” ดังกล่าว อาจไม่สำคัญอีกต่อไปในทัศนะของ Bernstein เพราะกระบวนโลกาภิวัตน์ของทุนและลัทธิเสรีนิยมใหม่ แต่ประเทศเหล่านี้ส่วนใหญ่ก็ยังมีปัญหาสำคัญอยู่ว่า การพัฒนาในภาคอุตสาหกรรม ในฐานะเป็นทุนนิยมพึ่งพา ไม่อาจดูดซับแรงงานส่วนเกินที่ถูกผลักไสออกจากภาคเกษตรได้ ซึ่งหมายถึงความล้มเหลวใน “การเปลี่ยนผ่านด้านเกษตรกรรม” ที่สำคัญกว่าก็คือ “ปัญหาเกษตรกรรม” ของชาวนาและแรงงานชนบทที่ยังดำรงอยู่ต่อไป คือการต่อสู้เพื่อการดำรงชีวิตทางวัตถุที่มั่นคงและพอเพียงให้แก่ประชาชนส่วนข้างมาก การต่อสู้นี้ปรากฏอยู่ในด้านการเมือง ซึ่งเชื่อมโยงกับการผลิตและการผลิตซ้ำวิถีชีวิตของชาวนาต่อไป ในสภาพปัจจุบันจะเห็นได้ว่า กระบวนการโลกาภิวัตน์ด้านการเกษตรและอิทธิพลครอบงำของกลุ่มทุนข้ามชาติที่เกี่ยวข้องกัน ซึ่งได้สร้างความหายนะอย่างรุนแรงให้แก่ชาวนาผู้ผลิตรายย่อยและเกษตรกรใน “ฝ่ายใต้” โดยเฉพาะตั้งแต่ปลายทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา ยิ่งกว่านั้นยังได้มีขบวนการที่กลุ่มทุนเกษตรและทุนการเงินข้ามชาติ เร่งเข้ามาแย่งครองที่ดิน (Land Grabbing) จำนวนมหาศาลจากชาวนาผู้ผลิตรายย่อย ปัญหาที่ร้ายแรงเหล่านี้ ได้กระตุ้นให้เกิดการฟื้นตัวของขบวนการเคลื่อนไหวของชาวนาและแรงงานไร้ที่ดินในชนบท ดังกรณีชาวนาเม็กซิโก (ซึปลาดิสตา) และกรณีชาวนาไร้ที่ดินบราซิล หรือเอ็มเอสที และขบวนการชาวนาโลก (La via Campesina) เป็นต้น และได้มีการเรียกร้องอิสรภาพต่อรัฐให้ทำการปฏิรูปที่ดิน หลังจากดำเนินกันมากในทศวรรษ 1960 ในหลายประเทศ ซึ่งต่อมาก็ทำการปฏิรูปที่ดินไปตามแนวคิดลัดนิยม ของธนาคารโลก ซึ่งชาวนาน้อยและแรงงานชนบทไม่อาจเข้าถึงได้ แนวคิดหลักของขบวนการเคลื่อนไหวเหล่านี้ ก็ได้แก่การปรับลักษณะและรูปแบบการพัฒนา โดยส่งเสริมโครงสร้างระบบเกษตรกรรมที่ยั่งยืนเชิงนิเวศและความเสมอภาคในบทบาทหญิง-ชายมีอธิปไตยทางอาหาร โดยดำเนินการให้รัฐปลดปล่อยพลังที่สามารถในการก่อเกิดการพัฒนาศรษฐกิจเพื่อความอยู่ดีมีสุขของประชาชนส่วนข้างมาก

สุดท้ายนี้ ขอตั้งข้อสังเกตเบื้องต้นเกี่ยวกับ “ปัญหาเกษตรกรรม” ในประเทศไทย จะเห็นว่า ภาคเกษตรกรรมไทยถูกครอบงำโดย “ระบบอาหารแบบบริษัท” อันเป็นเนื้อเดียวกันกับ “ระบบอาหารโลก” ที่สร้างสรรค์และชี้นำโดยและดำเนินการเพื่อ “กลุ่มทุนระดับโลก” “ระบบอาหารแบบบริษัท” พร้อมกับลัทธิ

เสรีนิยมใหม่ได้แผ่อิทธิพลครอบงำนโยบายรัฐไทย ให้เอื้อประโยชน์ต่อการสะสมทุนในอัตราเร่งของกลุ่มตนจากประวัติศาสตร์ระยะใกล้ที่สัมผัสดได้และจากการเยี่ยมเยียนและพบปะกับแก่นนำชานาจากหลายจังหวัด กล่าวได้ว่า “ผลสำเร็จ” ของกลุ่มทุนผูกขาดด้านเกษตรกรรมหรือกระบวนการทางเศรษฐกิจการเมืองที่สร้างความมั่งคั่งได้อย่างมหาศาลสำหรับกลุ่มนี้ ก็เป็นกระบวนการเดียวกันที่สร้างภาวะตรงกันข้ามให้เกิดแก่ “ชนชั้นชานา” ไทย ซึ่งแม้จะมีการแตกตัวเป็นส่วนเล็ยวต่าง ๆ แต่ทุกส่วนเล็ยวต่างตกอยู่ในอำนาจครอบงำของกลุ่มทุนผูกขาดด้านเกษตรกรรม จากชานากลางลงมา พวกเขาต้องตกอยู่ในกระบวนการที่เป็นเสมือนการขายข้าของ “การสะสมทุนแรกเริ่ม” ซึ่งมาร์กซ์ได้อธิบายไว้นานแล้ว กล่าวคือ การที่ชานาถูกผลักไสออกจากไร่นามาเป็นสมาชิกของ “กองทัพสำรองแห่งคนว่างงาน” โดยปัจจัยที่ปฏิเสธได้ยากกว่าไม่มีการใช้กำลังบังคับพร้อม ๆ กันนี้ กลุ่มทุนก็มีการรวมศูนย์และกระจุกตัวมากขึ้น การขายข้านี้เป็นการดำเนินการไปในท่ามกลางบริบทในปัจจุบัน กล่าวคือ ถึงแม้กลุ่มทุนได้พัฒนาถึงระดับเป็น “ทุนผูกขาดในภาคการเกษตร” ก็ยังดำเนินกระบวนการผลักไสชานาออกจากที่ดินต่อไป เพื่อมุ่งขยายการสะสมทุนของตนในอัตราที่เร่งมากขึ้นอีก ดังที่ David Harvey (2005, pp. 159-165) เรียกกระบวนการเช่นนี้ว่า “การสะสมทุนโดยการพรากทรัพย์สินและขับไล่ประชาชนออกจากที่ดิน” (Accumulation by Dispossession) และนี่ก็เป็น “ปัญหาเกษตรกรรมในยุคปัจจุบัน” ของชานา ผู้ผลิตรายย่อยและแรงงานในชนบท

การต่อสู้ของขบวนการชานา ทั้งในประเทศไทย และระดับโลกย่อมดำเนินต่อไปด้วยนวัตกรรมเคลื่อนไหวใหม่ ที่มีรูปแบบองค์ประกอบและพลวัตที่หลากหลาย ตลอดจนเป้าหมาย และวิธีการที่เป็นไปได้จริง

(หมายเหตุ: ผู้เขียนขอขอบคุณเป็นพิเศษสำหรับ ดร.เพิ่มศักดิ์ มกราภิรมย์ ที่ให้กำลังใจในการเขียนบทความนี้ และผู้เขียนต้องขอบคุณเป็นพิเศษสำหรับงานสำรวจที่ครอบคลุมและวิเคราะห์เชิงลึกของ A.H. Akram-Lodhi and Cristobal Kay)

บรรณานุกรม

- Akram-Lodhi, A. H. (1998). "The Agrarian Question, Past and Present", in *The Journal of Peasant Studies*, 25(4), pp.134-149.
- Akram-Lodhi, A. H. and Kay, C. (Ed.). (2009). *Peasants and Globalization: Political Economy, Rural Transformation and the Agrarian Question*. London: Routledge.
- Akram-Lodhi, A. H. and Kay, C. (2010a). "Surveying the Agrarian Questions (Part I): Unearthing Foundations, Exploring Diversity", in *Journal of Peasant Studies*, 37(1), pp. 177-202.
- _____. (2010b). "Surveying the Agrarian Questions (Part 2): Current Debates and Beyond", in *Journal of Peasant Studies*, 37(2), pp. 255-284.
- Araghi, F. (2009). "The Invisible Hand and the Visible Foot: Peasants, Dispossession and Globalization", in *Peasants and Globalization: Political Economy, Rural Transformation and the Agrarian Question*, pp.111-147.
- Bernstein, H. (1996). "Agrarian Questions Then and Now", in *Agrarian Questions: Essays in Appreciation of T. J. Byres*. London: Frank Cass.
- _____. (2003). "Farewells to the Peasantry", in *Transformation, Critical Perspectives on Southern Africa*, 53.
- _____. (2009). "Agrarian Questions from Transition to Globalization", in *Peasants and Globalization: Political Economy, Rural Transformation and the Agrarian Question*, pp. 239-261.
- Byres, T. J. (1996). *Capitalism from Above and Capitalism from Below: An essay in comparative Political Economy*. London: Macmillan.

- _____. (2003). "Paths of Capitalist Agrarian Transition in the Past and in the Contemporary World", in **Agrarian Studies: essays on agrarian relations in less-developed countries**. pp. 54-83.
- Friedmann, H. and McMichael, P. (1989). "Agriculture and the State System: the Rise and Decline of National Agricultures, 1870 to the Present. in **Sociologia Ruralis**, 29(2), pp. 93-117.
- Harvey, D. (2005). **A Brief History of Neoliberalism**. Oxford: Oxford University Press.
- McMichael, P. (2009a). "Food Sovereignty, Social Reproduction and the Agrarian Question", in **Peasants and Globalization: Political Economy, Rural Transformation and the Agrarian Question**, pp. 288-312.
- _____. (2009b). "A Food Regime Genealogy", in **Journal of Peasant Studies**, 36(1).
- Moore, J. W. (2008). "Ecological Crises and the Agrarian Question in World-Historical Perspective", in **Monthly Review**, 60(6).
- O'Laughlin, B. (2009). "Gender Justice, Land and the Agrarian Question in Southern Africa", in **Peasants and Globalization: Political Economy, Rural Transformation and the Agrarian Question**, pp. 190-213.
- Razavi, S. (2009). "Engendering the Political Economy of Agrarian Change", in **Journal of Peasant Studies**, 36(1).
- Warren, B. (1980). **Imperialism: Pioneer of Capitalism**. London: Verso